

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Заспанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

З М І С Т

П О В І С Т І

Наймичка. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	5
Варнак. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	66
Музика. Переклад М. Шумила	96
Близнята. Переклад Л. Смілянського	156
Художник. Переклад О. Кундзіча	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова	
Є. Кирилюка	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

Х У Д О Ж Н И К

П о в е с т и

Перевод с русского

*Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михеевича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзіча*

Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник *О. М. Застанченко*

Редактор *В. Р. Лихогруд*

Художній редактор *О. М. Косла*

Технічний редактор *С. Г. Орлова*

Коректори *І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова*

ІВ № 2055

Здано на виробництво 22.03.85. Підписано до друку 14.06.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74. Умовн. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак. Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна, 2 крб. 10 к. Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

НАЙМИЧКА

Між містом Кременчуком та містом Ромнами лежить великий чумацький шлях, що зветься Ромоданівським. Відкіля взялася така назва — достеменно невідомо. А чумаки розповідають ось яку билицю.

Жив у місті Крюкові (отому, що за Дніпром, навпроти Кременчука) багатий-пребагатий чумак Роман. Щоліта божого виряджав він дві валки, отак возів на двадцять кожна, одну на Дін по рибу, а другу в Крим по сіль. К першій пречистій чумаки, його наймити, вертались у місто Крюків. Половину добра вони скидали у коморах, а з другою половиною він уже сам вирушав у місто Ромни з своєю валкою. А йшов він ось якою дорогою: спершу на Хорол, так що Золотоноша була йому вправоруч, а Веселий Поділ уліворуч, потім з Хорола на Миргород, з Миргорода на Лохвицю, а з Лохвиці вже на Ромни. Отож міркуйте самі, якого він круга раз у раз давав! І для поштаря * це неабищо, а вже про чумака — так нема що й казати. От якось він, спродавши нароздріб і частку гуртом своє добро в місті Ромнах, думав був вертатися додому, та зупинився ненадовго коло корчми, коло тої самої корчми, що й тепер стоїть за містом Ромнами, під вербами, на Лохвицькій та Зіньківській дорозі й на Ромоданівському шляху.

А тут уже, під вербами коло корчми, стояло десятків зо два чумацьких возів розпряжених, а де-не-де під возами сидять собі добрі люди та горілку кружують. От він зупинився з своєю худобою, зняв шапку, помолився богу й, повернувшись до чумаків, сказав:

— Благословіте, панове молодці, воли попасать!

Чумаки одповіли йому так:

— Боже благослови, поле велике! — і взялися за своє діло.

А він, покинувши воли в ярмах, пішов до корчми, кажучи:

— Я тільки чвертку вип'ю.

Заходить у корчму, а там шинкарочка мов на картині

* По ш т а р — візник поштових коней, ямщик.

намальована, наче шляхтянка яка. Чумак Роман був уже немолодий, одначе і в нього серце заграло, як глянув він на таку красу. Краля це зметикнула та, усміхнувшись, і питає його:

— А чого вам доброго треба, господи чумаче?

Вона таки вміла й по-московському слівце закинути.

— А ось чого мені треба, моя добродійко: квартиру горілки, та дві квартири меду, та сама сядь коло мене.

— Добре,— сказала шинкарка і, наливши йому квартиру горілки, пішла в лях з поставцем і принесла мед.

Сидить чумак Роман кінець столу, закуривши свою чумацьку люльку, а коло нього сидить молода шинкарочка та дивиться на його сиві вуса своїми голубиними оченятами. П'є чумак Роман, кружає він срібною чарою горілку гірку, а молода шинкарочка золотим кубком мед солодкий. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та всяких пісень співали. Надворі вже й стемніло, а вони сидять собі, п'ють та співають. Уже й темна ніч надворі, вже б чумакові і в дорогу час, а він сидить собі та п'є. Вже й до півночі береться, а він усе-таки сидить і п'є, а шинкарочка, знай, наливає, а воли бідолашні в ярмах стоять. Ось уже й Чепіга, і Волосожар за гору сховалися, і зірниця зійшла. Чумак Роман неначе схаменувся, взяв шапку, люльку і вийшов із корчми, ліг на возі, накрився свитою і ледве промовив: «Соб, мої половіі!» Воли рушили, взяли соб та й пішли чистим полем, а не Лохвицькою дорогою. Не знати, чи довго вони так ішли, чи довго чумак Роман спав, тільки прокинувся він уже в місті Кременчуці. Його слідом поїхали інші чумаки, і пробіли широкую дорогу, і назвали її Романовим шляхом. А чому його звуть Ромоданом, цього чумаки не знають.

Отак слово до слова оповідають у народі про Ромоданівський шлях. Не усміхайтеся добродушно, мій ласкавий читальнику, я й сам мало вірю цій оповідці, та з обов'язку списателя повинен був згадати про сю пусту вигадку народну.

Ближче до правди можна гадати ось що про те, як виник Ромоданівський шлях. Чи не проклав його князь Григорій Ромодановський¹, який року 1686 водив московську рать під Брусяну гору, чигиринську резиденцію невгамовного гетьмана Петра Дорошенка?² Я думаю, це більше скидається на правду.

Та хто б не проклав цей шлях, нам, правду сказати, нема до того діла. А заговорили ми про нього тільки тому, що подія, яку я описую, сталася по боках його.

Та щоб ви добре собі уявили, який той Ромоданівський шлях, то я додаю ось що.

Прикметний шлях цей тим, що, простягшись на цілих триста верстов, починаючи од Ромен й до Кременчука, він не проходить ні через одне місто чи містечко, ні через село, ні навіть через хутір. Пролягає собі серед чистого, рівного, зеленого поля. Тільки де-не-де стоять корчми з великими стодами та глибокими криницями, зробленими власне для російських фурманщиків, бо наші чумаки ніколи не сплячуться в корчмах. А по боках Ромоданівського шляху часто трапляються земляні вали, різні за величиною і формою, порослі пирієм. Частенько мріють і могили, зовсім круглі, сажнів п'ятдесят у діаметрі. Є й більші й менші, і все з виходами: двома, трьома й чотирма, як на якій могилі. А є й такі насипи (і це найбільші), що й форму їх не можна визначити. Це шанці різні завбільшки і в різних напрямках. Треба гадати, що форму цих шанців згодом попусували користолюбні й цікаві потомки. Не пам'ятаю, хто саме пробував добувати селітру з Орельських валів, або так званої лінії³, що її побудував Петро Перший між Дніпром і Доном, на березі річки Орелі, та результати вийшли зовсім нікудишні. Отож може бути, що й до тих могил, які я описую, підступався хтось ласий до селітри — який-небудь Ходаковський⁴. Не знаю, нехай про те відають антикварії.

Треба ще додати, що всі ті могили мають свої назви, як-от: Няньки, Мордачові, Королеві і т. д. Останні — може, то окопи Карла XII, бо він колись у цьому краї шведяв з своїми синькокаптаними шведами.

Я, одначе, зловживаю терпеливістю моїх ласкавих слухачів: розносився з своїм Ромоданом, як дурень з писаною торбою, набалакав, як та перекупка-бублейниця, а про саме діло не сказав ще ні слова.

Недалеко від Ромоданівського шляху, по правий бік (як їхати з Ромен), лежить широка прегарна долина, оточена невисокими горами, обставленими, неначе сторожею, столітніми дубами, липами та ясеними; уздовж широкої долини блискучою білою смугою звивається Сула. По берегах її стоять, порозпускавши свої зелені коси, старі верби та берести. Вздовж берега Сули розкинулося велике село, затулене темно-зеленими садами; тільки де-не-де в густої зелені витинається біла цяточка, — то біла хата з солом'яною покрівлею. Отакі мало не всі села на Україні, хіба що коло них більше чи менше вітраків. І так привітно махають вони своїми крилами стомленому подорожньому, гостинно запрошуючи одпочити в своїх зелених пахучих садах.

Сонце хилилося до обрію і своїм жовто-багряним світлом

золотило і без того золоті, заставлені полукіпками лани благодатного села. Широка долина вкрилася прозорим ясносинім туманом і сховала в ньому чарівну лінію свого обрію. Суда зайнялася матовим рум'янцем, як засмагла на сонці молода жниця, що зустрілася з милим косарем своїм. По жовто-пурпуровому мату в'юючої Сули де-не-де тягнуться за рибальським човном світлі блискучі струминки. Тягнуться і зникають у темно-зеленому очереті. Верби й берести ще нижче схилюлися до води, мов плачуть, що вмирає день.

В отаку вечірню пору верталися з поля в село молоді, гарні жниці. А що того дня покінчили жнива, то вони, кожна для себе і щоб посвятити в церкві, посплітали вінки з колосся пшениці, жита та з волошок і, завітчавшись та обравши з-поміж себе царицю, щоб було кому приспівувати, верталися з піснями у село.

Поперед усіх, тихо виступаючи, йшла прегарна цариця свята. Вона соромливо, мовби од важкого вінка, опустила на груди свою чарівну смугляву голову, покриту золотистим вінком та розплетеною чорною косяю; в руках у неї був серп і невеличкий снопик жита, перевитий зеленою березкою. Чисто тобі Церера *. За нею йшли дівчата й співали на честь її своїх журливих пісень; за дівчатами йшли молоді косарі з косами — вони косили отаву на Сулі — і тихо підспівували їм.

І всю цю картину освітлювало гаряче призахідне сонце.

Прекрасна, зворушлива картина!

А підійдіть ви до цієї картини ближче та придивіться до неї пильніше, і ви побачите на її світлому рожевому фоні такі плями, що мимоволі одвернетесь, і на сумні мелодійні пісні цих чарівних жниць ви гірко усміхнетеся і затулите вуха.

Живуча й діяльна вдача людська!

З ранку й до вечора на сонці, без ніякісінького холодка, з ранку й до вечора, зігнувшись, жне бідолашна жниця. І що ж? Настав вечір — іде додому, співає, а дома не встигла повечеряти, знову на вулиці чи в садку, і знову співає й співає, не змовкаючи до самого світу. А розвиднілося — знову за серп та на ниву, і знову цілий день, не розгинаючи спина, на сонці, — і хоч би тобі що.

О агрономи-філантропи! Вигадайте ви замість серпа яку-небудь іншу машину. Ви цим дуже прислужитесь пригнобленому на тяжку працю людові.

Гурт косарів та жниць з своєю чарівною царицею, відсвічений в ясній течії Сули, повагом наближався до села.

* Церера — в римській міфології богиня хліборобства.

Навстріч їм повибігали діти й повиходили з немовлятами матері, стрічаючи дорослих дітей своїх і поздоровляючи їх з щасливими обжинками.

А мати чарівної цариці, плачучи, дякувала дівчатам за шану її дочці та просила всіх до своєї хати на вечерю.

Увійшовши в село, дівчата значуще переглянулися між собою, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що б це значило?

А ось що! І ті й ті помітили коло деяких воріт віхи.

«Яке ж їм діло до віх?» — скажете ви. О, їм велике діло до цих зловіщих маяків!

Коли ви в'їжджаєте в українське село й бачите коло воріт на високій жердині декілька солом'яних китичок, це значить, що в селі не піхота, а кавалерія кватирує. Що не віха, то й стайня, а скільки китичок, стільки коней у стайні. В село, що я оце описую, прийшли ще тільки кватир'ери, позначили квартири й порозставляли віхи для стаєнь.

Не в одного чорнобривого косаря тьохнуло серце, як тільки він побачив оці зловіщі віхи.

Не один з них пригадав страшні, трагічні розповіді про безталанних покриток.

А жниці! О мої рідні жниці! Ніякі криваві драми вас не навчать! Новина — ось ваш проклятий ідол, перед яким ви кладете все, часто і честь, а з нею і своє безталанне життя!

З поклоном і шанобою сивоусий Улас, батько чарівної Лукії, стрів жниць і просив їх ласкаво зайти до нього в оселю та повечеряти, що бог дав.

Жниці, співаючи, увійшли в двір, а надворі, на зеленому спориші, була вже простелена біла скатертину. На запрошення господаря й господині дівчата посідали круг скатертини. А цариця свята, знявши важкий вінок свій золотий і закрутивши абияк круг голови свою розкішну чорну косу та засукавши широкі рукава своєї сорочки, взяла од матері графин з горілкою і стала частувати своїх подруг.

Поки жниці вечеряли, батько й мати Лукії сиділи на призьбі й любувалися своєю єдиною і такою гарною дочкою. Дивились вони на свою Лукію, і їхнє серце билося через край повним щастя життям.

А вона, як привітна господиня й прислужлива робітниця, частувала подруг своїх з усією простосердюю щирістю.

Повечерявши, дівчата помолилися богу, подякували господареві й господині та молодій подрузі за вечерю і, взявши вінки, статечно вийшли на вулицю.

А на вулиці під частоколами та під вербами їх дожидали їхні чорнобриві косарі.

— Іди й ти, моя доненько, на улицу, поспівай з дівчатами.

— Не хочеться мені, моя мамо!

— Чому ж тобі не хочеться, моє серденько? Може, ти втомилася, то ляж, засни.

— Я ляжу спати, мамо.

— Постривай же, я тобі постелю постелю.

І мати постелила своїй втомленій дочці, перехрестила її й покляла спати.

Лукія, втомлена денною працею та вечірнім щастям, трохи покрутившись на постелі, заснула.

А потомлені подружки її цілу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями під вербами та під калинами, приспівуючи:

Вийди, Грицю, на улицу
І ти, Коваленку,
Постоїмо під вербою
Вкупочці тихенько.

Якби не вступали завтра улани в село, то вся б оця історія могла й кінчитися самою ідилією, а улани, тільки-но вступили, зараз зачали драму. Через що я й прошу моїх слухачів пропустити мимо вух отак з рік і звернути ласкаву увагу на картину ось якого змісту.

Верстов за п'ять, а може, й більше, по лівий бік од Ромоданівського шляху (це як їхати з тих же Ромен), якраз проти села, яке я описав, лежить положиста широка рівнина, така широка й довга, що край її губиться в тумані, а літом, у гарячі й тихі дні, буває й марево, неначе в безлюдних, безводних і неродючих степах киргизьких*. Уся ця долина помережена різнобарвними нивами й заставлена темними могилами, формою і величиною схожими на ті могили, що між Києвом та Васильковом, на Білокняжому полі. Я кажу це тому, що з Києва до Одеси проїхало людей, які цікавляться рідною старовиною, більше, ніж з Ромен до Кременчука. Ромоданівським шляхом, як відомо, ходять тільки самі чумаки, а чумак — чоловік простий, яке йому діло до всяких могил? Він тільки може сам себе спитати: «Чиїм то трупом вас начинено?» Або, замислено дивлячись на темні могили, заспіває на один голос, монотонно.

Так ось на оцій самій рівнині, між похмурими могила-

* Треба розуміти «казахських». Киргизами в той час називали казахів.

ми й перістими нивами, зеленіє невеликий гай, мовби оазис у пустині аравійській (красно сказано!). Се хутір багатого козака Якіма Гирла.

Ходімо ж ближче до того хутора та поглянемо на красу його немудровану й на життя його господаря. Для нас ця подорож тим більше потрібна, що на цьому самотньому хуторі діятиметься пропонована драма.

Увесь хутір з садом і гаєм займає не більше п'яти квадратних верстов і окопаний глибоким та широким ровом, а рів кругом усього хутора обсаджено агрусом. Ворота не дощані, як то буває в російських заїздах, а звичайні, прості; обіч них дебеті дубові стовпи та по декілька частоколин. А в глухому кінці воріт стара розложиста верба, що ніби затуляє благодатний хутір від лихого ока. Увійшовши в двір хутора, ви побачите з правого боку велику клуню, обставлену стіжками всякого хліба; по лівий бік — загороди з повітками для всякої скотини, а неподалік, за клунею, під старими берестами, дві дубові комори й возівня. Проти комор лях з залізними дверима, а в самому кінці двору, під липами, біліє хата, крита сніпками на польський лад. За хатою йде вже сад — з всякими породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень — і навіть три старих дерева волоських горіхів, що їх вивіз із Криму ще дід Якіма Гирла. Посеред саду криниця з колесом і шопкою. А за садом, у гаї, на невеликий галявині, пасіка з куренем і погребом для бджіл. А там уже дуби, липи, берези та всяке інше дерево до самого рову. За ровом невеличкий ставочок, і коло нього город, обкопаний рівчаком і засаджений кукурудзою та соняшниками, а трохи далі в поле — баштан.

Отакій воно благодатний хутір у старого козака Якіма Гирла.

А скільки того добра в його дубових коморах, у льоху — то й розказати не можна!

А чумаки його — де вони на світі не ходять! І в Криму, і на Дону, і в Одесі, а вже про Київ годі й казати.

Якось узявся був Яким приставити пісок цукровий аж у саму Москву. Тільки ж Москва жартувати не любить з нашим братом хохлом. Прийшов він додому ледве з парою волів. І з того часу якщо йому ненароком хто скаже хоч слово про Москву, то просто з хати вижене, а якщо де в гостях почує таке слово, то надіне шапку і, не прощаючись з господарем, поїде на свій хутір. Яким Гирло, як бачите, був чоловік не так собі. Не всякому давав наступати на п'яти.

Було це в серпні місяці, в неділю, отак над полудень. Яким Гирло вийшов з хати і сів на призьбі. Він був чоловік уже не молодий, але свіжий і здоровий, вуса й чуб були не те що сиві, а сірі. Сорочка на ньому чиста, біла, шаровари теж білі, — він не любив усяких московських китайок, а носив усе біле; чоботи на ньому добрі, юхтові. Глянувши на нього, вже зразу можна було сказати, що це чоловік заможний: у лиці його є щось таке.

Незабаром за ним вийшла й жінка його Марта, молодичка літ під сорок, а може, й більше, чисто й хороше вбрана: в жовтих юхтових чоботях, у плахті й шовковій червоній юшці, — хоч би й старій, так було б до лица.

Винесла Марта спершу ослінчик, застелений килимком, і поставила перед чоловіком, а потім уже миску з варениками й полумисок з сметаною. Все це поставила на тимчасовому столі перед чоловіком і сама сіла коло нього.

— Нумо полуднувать, Якиме! — мовила вона до чоловіка. Яким перехрестився і сказав:

— А полуднувать, так і полуднувать. Господи благослови! І в цим словом розправив свої сірі вуса й узяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску слив і жовту пахучу диню; поїли слив і дині трохи з'їли. Коли пополуднували, Марта прибрала все і знову сіла на призьбі коло свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки; аж ось Марта заговорила:

— Щось довго не видно чумаків наших з рибою.

— Еге, щось довго не видно. — І Яким замовк. Йому наче не хотілося далі розмовляти. А втім, він взагалі був небалакучий.

Трохи згодом Марта знову заговорила:

— Я все думаю, Якиме: кому-то ми добро своє після себе zostavimo? Не дав нам з тобою господь ні дочки, ні сина. Так і помремо одинокі!

— Так що ж, що помремо? Люди добрі поховають, а добро поживуть!

— Звісно, поживуть, нікуди воно не дінеться, а все ж таки краще, якби було своє рідне дитя.

— Так де ж його взяти, коли господь прогнівав на нас за гріхи наші?

— Еге ж, прогнівили ми господа милосердного, не втішив він ледачу старість нашу! Так і в домовину ляжемо, і не буде кому щиро заплакати, і не буде кому пом'янути наші душі грішні! Знаєш що, Якиме? Поїду я завтра в Бурти та одвезу отцеві Нилу на сорокоуст * і за твою, і за свою душу. Нехай одправить, коли помремо.

* Сорокоуст — 40-денна молитва в церкві за померлого.

— Ти завжди таке скажеш, що просто й слухати не хочеться тебе. Ну скажи лишень, розумна ти голово, хто, живий будши, по своїй душі сорокоусти править?

— Ні, Якиме! Не по живій душі, а по вмерлій. А це я думаю зробити для того, щоб опісля не зостатися без поминання.

— Бог милостивий, не зостанемося. А я ось що думаю: щось наша челядь довго з села не вертається.

— Цить, цить, Якиме! Чуєш?.. О, ще раз!

— Що там ще раз?

— Чуєш?.. Дитина плаче...

— Так і є, за ворітьми...

— Ходімо подивимось, Якиме.

— Ходімо.

І не по літах бадьоро встали з призьби й пішли до воріт. Годі й розказати, як зраділи старі Марта і Яким, коли побачили, що під перелазом — дитина, вкютана в стару сіру свитку, а голівка прикрита широким зелених лопухом.

— Якиме! — тільки й спромоглася промовити стара Марта, сплеснувши руками.

А старий Яким, знявши бриля, молився богові.

— Якиме! — сказала Марта, взявши дитину на руки. — Подивись, яке здорове та гарненьке!

Яким узяв дитину і сказав:

— Ходімо в хату, — воно, бідненьке, голодне.

І вони пішли до хати з своєю дорогою ношею.

У хаті Яким поклав немовля бережно на стіл, дістав з полиці псалтиря (він був письменний) і, перехрестившись тричі, прочитав псалом «Живий у допомі вишнього». Потім узяв немовля на руки і, передаючи його Марті, сказав:

— Паче ока бережи його!

Марта, перехрестившись, взяла дитину й поклала на подушку.

— Доглянь його, Якиме, поки я молока принесу.

Принісши молока, Марта заходилася годувати немовля. А Яким вийшов надвір, знайшов у повітці ночви і став приправляти до них мотузки. За півгодини, на диво Марті, приніс він у хату готову колиску. Останок дня пройшов для них непомітно. Надвечір, коли дитина заснула в своїй скороспілці-колисці, Марта, забувши, що була неділя, достала з бодні тонкого полотна і взялася кроїти маленькі сорочечки.

Вернувшись із села, челядь оповідала, що вони бачили на могилі якусь молодичю. «Спочатку вона співала якоїсь пісні, а потім заплакала, а коли ми перехрестилися, то вона зникла. Мабуть, нечиста сила і в могилу провалилася», — так закінчила свою розповідь Мартоха, дівка не з боязких.

Другого дня ще до схід сонця Яким запряг у бричку пару добрих коней, помостив у бричці сіна, застелив його килимом і поїхав у село Бурти по отця Нила.

Проїжджаючи повз могилу, він побачив у ранішньому тумані на могилі молодицю. Вона стояла лицем до його хутора.

— День добрий, молодице!

— Спасибі,— одповіла вона.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Вчора корову загубила, так оце дивлюся, чи не пається де.

— Ну добре, оставайся здорова!

— Спасибі.

Яким смикнув віжки, і добрі коні понесли його шляшком через поле.

Над обіди Яким вернувся на хутір з отцем Нилом та з отцем дияконом. Одпочивши трохи під хатою і освіжившись «закрепленням» березовим соком, отець Нил увійшов до хати і спочатку прочитав над дитиною молитву й нарік її Марком, а потім з отцем дияконом справили обряд святого хрещення. Хрещеними батьками були Яким та щаслива Марта.

До самої суботи гостювали отець Нил та диякон у Якіма на хуторі, та й не тільки вони, а багато-таки добрих людей назбиралося на Маркові хрестини.

Минув місяць після хрестин Марочка, як звала його Марта. На хуторі Якіма Гирла нічого особливого не сталося, тільки хіба що незабаром після хрестин чумаки прийшли з Дону; та це подія звичайна, хоч, правду сказати, кмітлива голова і в цій звичайній події набере багато поживку, як на мізерній квітці працювати бджола. Особливо цікаво послухати гулящого чумака в перші дні після дороги, коли він візьметься оповідати за чаркою горілки, які він проходив безкраї степи, з яких криниць бездонних напував волів, по скільки днів сам без води й без хліба пропадав, які міста бачив, як через яку річку переправлявся, які де народи бачив,— просто волосся дибом стає, як послухавш.

Та в Якіма Гирла не було такого гулящого чумака, отож не було й балачки про мудрі чумацькі пригоди.

Вересень місяць минав і, проходячи через Якімів хутір, своїм повівом закрашував зелений гай золотими й червоними барвами. Отак коли здала глянути на гай, то здається, що він покритий дорогим барвистим килимом, особливо як заходить чи сходить сонце.

На могилі поблизу хутора щоранку і щовечора челядь

бачила тасмничу молодицю, і стали гомоніти, що це щось не просте. А воно було дуже просто: та бідолашна молодиця була не хто інша, як покритка, мати маленького Марочка. Вона, сердешна, не могла одірватися від того місця, де вистрала її безталанна, її гарнесенька дитина. Скільки разів вона підходила вночі до хутора, обходила його кругом, висиджувала безсонні ночі в рові, а неділями, коли челядь ішла на село, вона невидимкою підкрадалася до самих воріт, щоб почути хоч голос своєї любої дитини. Скільки разів вона замірялася увійти в двір і випросити назад або й украсти своє дитя, бо без дитини їй не можна було жити на світі, ні хліб, ні вода не йшли їй на душу і сонце боже не світило їй не гріло.

Після того як її зрадив той спокусник улан, уся любов її, всі найвишніші почуття зневаженої матері зійшлися на її сироті-дитині.

А воно ж, бідне, в чужих людей, на чужих руках зачинає, чужими грудьми годується, не знає ні любові, ні сердечного матернього поцілунок.

Материнська любов перемогла і страх, і сором: вона наважилася хоч би там що увійти в хутір і ждала тільки неділі, коли на хуторі буде менше людей.

В неділю, пообідавши і, звісно, одпочивши, Яким Гирло сидів за столом у своїй світлиці і читав з псалтиря «Не ревнуй лукавнюючим, ніжé завидуй творячим беззаконіє». А Марта, заколихавши Марочка в новій колісці, довго стояла над ним, замислившись, а тоді зітхнула і промовила:

— А що я думаю, Якиме?

— А бог тебе знає, що ти там думаєш!

— Я думаю, прости мене господи, що коли наш Марочко, боронь нас боже, умре, що ми тоді робити будемо?

— Я так і знав! Ну, чи не гріх тобі таке все погане в голову класти!

— Ні, Якиме, коли я дивлюся на нього сонного, то мені завжди отаке в голову лізе.

— Молися богу, Марто, бог милосердий, він не попустить такого великого нещастя.

— А ще я думаю, Якиме: коли, дасть бог, доживемо до покрови, то поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка, йому тоді буде якраз шість тижнів.

— Поїдемо, це діло християнське.

— А там я думаю зарозом розпитати, чи не знайдеться де добра наймичка, бо тепер, сам бачиш, нам одної наймички мало.

— Що ж! Що треба, я не від того.

— Та якби бог дав, щоб і на господарстві зналася, тоді

б я собі няньчила Марочка, а вона б по господарству поралася.

Марта зітхнула й замовкла. А Яким, перехрестившись, почав знову «Не ревнуй лукавнующим».

Через кілька хвилин двері обережно прочинилися, і в хату увійшла бідно, але охайно вбрана молодиця. Вона боязко спинилася на порозі і, поклонившись, ледве промовила:

— Боже помагай!

— Спасибі, небого! — сказав Яким. — Просимо сідати!

Вона мовчки сіла на лаві коло порога і мовчки пильно дивилась на колиску й на Марту.

Багато їй треба було душевної сили у цю хвилину, щоб і взнаки не дати, що вона найближча душа до сонного Марочка.

— Що ж ти нам доброго скажеш, небого? — спитався у неї Яким.

— Я зайшла у вас спитати, чи не треба вам, бува, наймички?

— Треба, голубочко, і страх як треба. У нас тепер, дав бог, мала дитина, так я все з нею няньчуся, а господарство зовсім занедбане.

— Так я б до вас і найнялася.

— Наймись, наймись, голубочко, в нас тобі лиха не буде.

— А чи здалека ти, небого?

— З-під Ромен, дядьку.

— Добре! А що ж ти візьмеш за рік?

— Що іншим платите, те й мені дайте.

— Добре! Ми платимо Мартосі п'ятнадцять на асигнації, нову білу свиту і шкапові чоботи.

— Добре, і я так наймуся.

— Добре! Дай вже нам, Марто, чого-небудь пополуднувать.

Марта, виходячи, сказала Якимові:

— Подивись за Марочком. Якщо воно прокинеться, то поколиши його.

Яким пересунувся на другий кінець столу, ближче до колиски.

Марта вже з-за дверей додала:

— Та не бери його на свої залізні руки. Я сама зараз вернуся.

— Розносилася з своїми панськими руками, — пробурчав Яким і ласкаво додав: — Сідай, небого, на ослів, ближче до столу.

— Спасибі вам. — І наймичка підійшла до столу й подивилась на колиску — і враз змінилася на виду, й дві великі сльозини скотилися по її змарнілих щоках.

Яким помітив це і спитав:

— Що, небого, може, і в тебе дитя є?

— Було, та господь прибрав.

— Так, так. Значить ти, небого, вдова?

— Ні, московка... — промовила крізь сльози наймичка.

— Так, так... А як тебе звуть, небого?

— Лукія...

В цей час дитина прокинулася й заплакала. Старий Яким заходився колихати, приспівуючи:

Е... е, люлі,
Чужим дітям дулі,
А нашому калачі,
Щоб спало вдень і вночі.

Бідна Лукія! Бо це була вона, та сама щаслива чарівна цариця непорочного сільського свята. Бідна! Чим віддався в твоєму серці голос твоєї любові, єдиної дитини? Бідна, ти сама мало не заридала й не заспівала разом з Якимом. Та силою любові своєї ти здержала порив радощів і тільки тихими сльозами вгамувала його.

Марта вернулася з полуднуванням, поставила його абияк на столі й кинулася до колиски.

— Цить, цить, моє серденько! Ну тебе з твоїм вовчим голосом, тільки мого Марочка перелякав. Цить, моя пташечко! Я тобі мозючок дам! — І, сунувши дитині ріжок з теплим молоком, вона звернулася до Якіма: — Чому ж ти не просиш полуднувать? А коли хочеш яблук або дуль, то сам іди в лях. Та zarazом наточи і грушевого квасу. А я від дитини не одійду, поки воно не засне, сердешне! Ач, як налякав, і досі ще слізки в бідного на щічках. Годуйся, годуйся, моє серденько!

Яким, помолившись богу, сів за стіл, запросив і Лукію з собою сидати. Після кількох вареників він заговорив мовби сам до себе:

— Бачиш, яка на світі правда. Віддати бідного одинокого чоловіка в москалі, а жінку, сироту убогу, пустити з торбами. Недобре між людьми діється! Добре, що вона ще богобоязлива, шукає собі шматка хліба трудом чесним. А друга б на її місці та з її красою і молодістю пропала б! З душею й тілом пропала б навіки.

— Хіба Лукія московка? — спитала Марта, вслухавшись у Якимові слова.

— Московка, — одповів Яким, не піднімаючи голови.

— Безталання! А може, чоловік твій, Лукіє, п'яниця, ледащо було?

— Ледащо! — одповіла Лукія.

Яким підняв голову, подивився на Лукію і сказав:

— Так туди ж йому й дорога.

— І я так думаю, Лукіє! — сказала Марта. — Борони й заступи, господи, і ти, пресвята діво, нашу бідну сестру од лихого та ледачого чоловіка! Ми ось з Якимом, дякувати богові, часточку прожили-таки на світі... Воно правда... ну, та замолоду чого іноді не трапляється...

— Ну, завела тепер свої гусла... — сказав Яким напівжартома, напівсуворо. — Та вашій сестрі коли б не попом'яти добре боки, то й добра не видати.

— Еге ж бо, й ви добрі. Ніде правди діти... Отак завжди забалакаюся з ним і не бачу, що мій Марочко давно заснув. — Вона бережно закрила його чистеньким простиральцем і, перехрестившись, сіла до столу побіля Лукії, сказавши:

— Годуйся, Лукіє! Ти не дивись на нього! Він у мене все щось бурчить. Такий уже вродився нікчемний.

І вона, ласкаво усміхаючись, глянула на чоловіка. Яким і взнаки не дав, що помітив її усмішку, тільки вуса погладив рукою.

Пополуднувавши, усі повставали з-за столу, помолилися богу, і Марта, прибираючи з столу посуд, сказала Лукії:

— Ти б, Лукіє, пішла в другу хату та одпочила з до-роги. Тепер там нікого нема, всі пішли в село на музики.

— Спасибі вам. Я не дуже стомилась. — А їй, бідній, вельми потрібний був спокій або хоч би самотина.

— Ну де ж пак, не стомилась! Таж легко сказати — од Липового до нас буде, мабуть, верстов сорок. Як ти думаєш, Якиме?

— Сорок буде, — одповів Яким.

— Я в Ромнах переночувала.

— Ну та хоч і переночувала, а спочити тобі все-таки не пошкодить, — сказала Марта, мовби інстинктом угадуючи душевну втому Лукії.

— То я піду та одпочину трохи, — сказала Лукія, відступаючи до порога.

— Стривай же, я тобі покажу хату, — сказала Марта і вийшла в темні сіни. Потім одчинила двері, що напроти світлиці, і ввела Лукію в простору чисту хату.

— Ляж отут на полу або на лаві та одпочинь трохи, Лукіє.

— Спасибі вам, — сказала Лукія.

А Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, оставшись одна, кругом оглянулася, немов хотіла впевнитись, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице руками і тихо й гірко заплакала. Вона плакала не з горя й невідання, що досі мучило її, а з радості, що

сповнила душу. Тепер вона впевнилася, що дитя її здорове, що люди, які прийняли його,— добрі.

— Господи! — промовила вона.— Дякую тобі, свята матір божя! Дякую тобі, моя ти заступнице і єдина розрадице! — І вона знову зайшлася сльозами. Опам'ятавшись, вона ходила по хаті і, ламаючи свої схудлі засмагли руки, тихо плакала.

— А як по-твоєму, Марто? — спитався Яким у свої жінки, коли вони zostалися самі в світлиці.— Я думаю, що наша повобранка чесного, доброго роду дочка.

— І я так думаю, Якиме,— сказала Марта, витираючи миску,— що вона чесного роду. Лиху людину зразу вгадаєш. Бач, яка вона сумна. А може, це так, з дороги.

— Ні, не з дороги, я думаю, а вона безталанна і сама знає своє безталання. Коли ти виходила за полуднем, то вона глянула на Марочка й заплакала. Я питаю: «Чого ти плачеш?» А вона мені й каже: «І в мене було дитя, та бог прибрав». Так ось воно що.

— Бідна! Їй тільки й радості було на світі, що дитина оставалася, та й ту бог одібрав. А не казала, хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик,— сказав Яким і задумався.

Марта, поставивши миску в мисник, сіла на лаві й теж зажурилася. Помовчавши хвилин зо дві, вона зітхнула і потім спитала Якима:

— А як ти думаєш, Якиме, чи оддавати нам Марочка до школи, чи ні?

— Розумна голово! Чи подумала ти, що говориш? Теля ще бог знає де, а ти вже довбню готовиш,— сказав Яким мало не сердито.

— Ну ось, уже й розсердився... Я так тільки сказала.

— Ото ж то всі ви, цокотухи, так кажете, а того й не подумаєш, що то ще бог пошле завтра. Школа, школа — річ, коли ти хочеш знати, неабияка. Ось, приміром, у Таранухи вчили, вчили сина, а вийшло що? П'яниця й користолюбець.

— Ну ти вже як розсердишся, то з тобою і ради нема! — сказала Марта, встаючи з лави.— У тебе й спитати нічого не можна. Ну, коли не хочеш оддавати до школи, то сам учи.

— Я-то вчитиму його письма, скільки сам, грішний, знаю. А от щоб ти його спочатку навчила!

— А я чого його навчу? Нехай собі здоров росте та щасливий буде! Моє діло жіноче, чого я його навчу?

— Чого? Того, чого ти й сама не знаєш: усього доброго! От що! Ти тепер йому мати, так учи його, коли він, дасть бог, заговорить, молитися богу. А я, подивившись, як він

молитиметься, і письма святого навчу, і, вмираючи, псалтир свій святий передам йому.

— Насилу договорив до краю! Цить! Цить! Моє серденько! — В цей час прокинувся Марко. Марта підбігла до колиски і, колихаючи Марка, несвідомо заспівала:

Ой жила вдова
Та на край села,
Вигодувала сина,
Сина Івана.
Вигодувавши, до школи дала,
А з школи взявши,
Коня купила.

І, взявши на руки малого, ходила, примовляючи:

— От якби оце літо, то в садок пішли б, зайшли б на пасіку. А там сидить старий дід. У! Який страшний! Ось він! Ось він! Подивись, який страшний! — І вона показала на Якіма, що сидів за столом. Яким мовчки усміхнувся.

Чи знаєш ти, чи бачиш ти, безталаннице, своє рідне, щасливе дитя?

Бачить і знає. Вона, не прислухаючись, чула кожне слово старої Марти і старого Якіма. У глибині душі своєї вона прозирала майбутнє своєї дитини і серцем, переповненим радістю, дякувала всемілосердому богові за послане їй щастя!

Другий і дальші дні минали на хуторі як звичайно. Нова наймичка незабаром звикла до всієї челяді, і всі полюбили її. До всіх вона була однаково уважлива і з усіма однаково ласкава. Господар і господиня були нею дуже задоволені і особливо шанували її за любов до маленького Марка. І справді, без неї він не засинав і не прокидався. Вона все знаходила приклучку, щоб бути при колісці. Приносила йому теплі пелюшки, такі чисті, що хоч би й паничеві якому, так не соромно. Вона ніби чула, коли він прокинеться, і на той час завжди у неї було наготові підігріте свіже молоко. Стара Марта не могла надивуватися з старанності й дбайливості своєї нової наймички.

Минув іще місяць, і Лукія, на велику досаду старшій паймичці, запанувала на всьому хуторі. Сама господиня полишила їй клопотатися всім і порядкувати в господарстві, а потім і ключі від комор та льоху оддала їй. Собі ж оставила тільки ключ од скрині. Та й то тільки тому, що їй здавалося, що не годиться господині не мати ключа.

Сам старий Яким, на що вже чоловік поважний був і ще швидкий на похвалу хоч би там кому, і той, було, наодинці з Мартою інколи не втерпить та й скаже:

— Що за благодать послав нам господь у цій Лукії!

— Я й сама, і встаючи, й лягаючи, дякую богові за благодать його святу. Ти тільки подивись, Якиме. Де вона не повернеться, що не зробить, то любо й глянути, а що вже до Марочка щира, так я й не надивуюся. От хоч би й ту ніч. Марочко прокинувся й заплакав, бідний. Я собі сплю як убита, а вона — і бог її знає, як з другої хати почула. Коли я прокинулася, то вона йому вже ріжок з молоком подавала, та ще й каже мені: «Не турбуйтеся, я і сама його присплю». Спасибі їй, така добра та щира. І ось уже котрий місяць вона у нас, а хоч би раз тобі в село сходила. Яюсь у неділю як кажу їй: «Та ти б, Лукіє, хоч до церкви в село пішла!» А вона мені й каже: «І дома можна помолитися богу, аби з щирим серцем». Така, далебі, щира та старанна, дай їй боже здоров'я. Я просто паную за її плечима.

— Еге ж, і отаке добро бог посилає якому-небудь ледачому чоловікові.

— І не кажи, Якиме! Я інколи дивлюсь на неї та аж заплачу. Чому б тобі, милосердий боже, не послати їй талану та радості в сьому житті! Хоч би коли-небудь тобі усмінулася або пожартувала. Хіба що тільки з Марочком. А то все така смутна та невесела.

Отакі розмови не раз точилися між господарями. Вони дивувалися її повсякчасній задумі, та їм, простодушним, і на думку не спадала справжня причина тієї задуми. Їм здавалося, що досить бути московкою, щоб бути безталанною. Про рід її і плем'я вони немов боялися й мову заводити, інстинктивно розуміючи, що в нещасного не випадає пита-ти про його колишнє щастя.

Я вклоняюся вам, грубі, прості люди! Своїм розпитуван-ням ви б заставляли її казати неправду і, значить, подвійно страждати, бо вона не така вдалася, щоб вигадувати небувалі сповіді свого серця. Вона була простою, розумною й прекрасною дитиною природи. Вона покохала всім чистим серцем своїм уланського офіцера за красу його та ласкаві речі. І коли він, награвшись з нею, кинув її, як дитина цяцьку, то вона, нерозумна, тільки заплакала і ще й досі не візьме собі утямки, як ото може людина божитися, а потім збрехати. Її простій, невинній душі годі було зрозуміти це. А поміж людей більш чи менш цивілізованих це річ звичай-нісінька. Це однаково, що взяти й не віддати.

На різдвяні свята господарі поїхали в село провідати сво-їх знайомих, а між ними й отця Ніла, і отця диякона, і

весь причет церковний. Челядь, окрім старого наймита Сави, який днював і почував з волами в загороді, подалася в село на музики, і Лукія зосталася сама в господі.

Її пастю не було краю: вона була сама, сама з своїм щасливим сином.

Перше, що зробила Лукія, випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота,— це уважно оглянула весь двір і, увійшовши в хату, засунула на засув двері. Марко саме тоді спав. Вона підійшла до його коліски, зняла з личка простиральце й дивилася на нього, аж поки він не прокинувся.

Тоді взяла сина на руки і ніжно-ніжно поцілувала його. Дитина, мовби відчуваючи, що це цілує рідна мати, оповила її суху ший своїми пухкими рученятами. Потім Лукія одною рукою зняла із скрині килим, розіслала його на полу, посадила на килим Марка і, одійшовши ступнів зо два, плакала й усміхалася, дивлячись на свого прекрасного сина; нарешті сіла на килим, узяла Марка на руки і ніжно пригортала до своїх грудей.

О, яка вона була в цю мить прекрасна, яка щаслива, яка чудова! Урочиста радість розлилася в усій її істоті!

Що, якби міг у цю хвилю глянути на неї її слокусник? Він би впав перед нею навколішки і помолився б, як перед святою.

Ні, його зачерствілій, брудній душі недоступно таке почуття.

Довго вона бавилася з Марком, піднімала його вище своєї голови, ставила на під, знову піднімала і знову ставила, розмовляла з ним, сміялася, цілувала його, плакала й знову сміялася; одне слово, бавилася з ним, як семилітня дівчинка, співала йому пісень, розказувала казки, давала йому всякі ласкаві сердечні імена, і дитина, ніби симпатизуючи радості своєї щасливої матері, за цілий день ні разу й не заплакала. І яке ж воно гарнісіньке було! Великі карі оченята блищали, мов діаманти, і були дуже схожі на очі його прекрасної матері. Їх одтінювали довгі чорні вії, що й надавало їм якогось недитячого виразу.

Лукія й незчулася, як зайшов вечір. Що їй робити? Треба вечерю варити, а Марко й гадки не має про коліску, розігрався так, що його й до ночі не вкладеш. Хоч би скоріше хто з села прийшов, а то як приїдуть господарі, що вони скажуть? Подумують, що вона проспала цілий день і цілий вечір.

Ворота зарипіли, і у двір в'їхали господарі. Вона одчинила їм двері, жаліючись на Марка, що не дає їй затопити в печі.

— Що ж він робить? Усе плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! За цілий день хоч би скривився. Все пустує.

— Ах ти, волоцюга, волоцюга! — сказала вона, підходячи до Марка.— Та ти йому ще й килим постелила!

— Не лежить у колисці, все проситься на руки.

— Ах ти непосидючий! Стривай, ось я тобі дам! — І, знявши кожуха та свиту, вона взяла його на руки й сунула йому в ручепята позолоченого медяника, гостинця од отця Ніла.

Лукія заходилася топити піч. А за кілька хвилин увійшов у хату і Яким, оббиваючи гарашником сніг з нової смушевої шапки.

— Добривечір! — сказав він, увійшовши в хату.

— Добривечір! — одповіла Лукія.

— От ми, дякувати богові, й додому вернулися,— сказав він, хрестячись.— А що наш господар дома поробляє? Плаче, мабуть, задля свята?

— Де там тобі плаче! Цілий день спокою не давав бідній Лукії. Пустує, і цілий день пустує.

— Ах ти ж гайдамака! Дивись, як він обома ручищами медяника загарбав!

Поклавши на стіл клунок і знімаючи свиту й кожуха, Яким заговорив ніби сам до себе:

— Горе мені з цією матушкою Якилиною. На дорогу-таки та й на дорогу. От тобі й надорожився. А тут ще й дякониця, і гитарша з своєю слив'янкою. Ну що ти з ними будеш діяти? Збили з пантелику, окаянні, та й годі! Лукіє, покинь ти свою піч к лихому! Ходи лишень сюди.

— А що ж ви будете вечерять, коли я піч покину? — обертаючись до Якими з рогачем у руках і всміхаючись, спитала Лукія.

— Не хочу я вечерять сьогодні, та й завтра не хочу вечерять, і післязавтра. Та й стара моя теж вечерять не хоче. Правда, Марто?

— Ти ба, який розумний! Добре, що сам ситий, то думає, що й усі ситі, а Лукія, може, цілий день, бідна, нічого не їла.

— Ну, ну! Пішла вже. З тобою й пожартувать не можна.

— Добрі жарти вигадав.

— Та ну вас, варіть хоч три вечері разом, а я добре знаю, що не буду вечерять.

— Ото завгорить! Нам більше останеться.

— Нехай вам остається,— сказав Яким, сідаючи за стіл.— А засвіти, Лукіє, свічку!

Лукія засвітила свічку й поставила на стіл. Яким, розв'язуючи клунок, тихенько заспівав:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи.

Та гей!..

Ой виріс я в наймах, в дорозі,
При чужому возі, в дорозі.

Та гей!..

Та чужії вози мажучи,
Та чужії воли пасучи.

Та гей!..

— Лукіє! Кинь ти там свою піч,— сказав Яким, розгортаючи велику червону хустку.— Возьми собі, дочко моя, безталаннице; возьми та носи на здоров'я! А ось і на очіпок. А ось на юпку та на спідницю. Возьми, возьми, дочко моя, та носи на здоров'я. Ходи ти у нас не так, як сирота, а ходи ти у нас так, як роменська міщанка, як нашого голови дочка. Це поносиш — другого накушлю, бо ти у нас не наймичка, а господиня. Ми з старою за твоїми плечима як у бога за дверима живемо.

— Возьми! Возьми, Лукіє! — додала Марта.— Возьми! Це ми для тебе в московських крамарів купили.

— Та нащо ж ви купували таке добро? — спитала Лукія.— Навіщо було марно тільки гроші тратити!

— Не твої, дочко, гроші — божі,— бог дав, бог і возьме,— мовив Яким, даючи їй гостинці.

Лукія, приймаючи подарунки, кланялася і крізь сльози промовляла:

— Дякую! Дякую вам, мої рідні, мої добродійники.

— Ось так воно краще! — весело сказав Яким.— Ти нам уже, Лукіє, послужи на старості, а ми, дасть бог, потроху з тобою поквитуємося. Сама бачиш, ми вже люди старі, бог знає, що з нами завтра буде. А у нас, ти бачиш, дитина мала, одинока. Ану, боронь боже, моєї старої не стане, куди воно дінеться!

— Перехрестися! Що ти там, як сич на коморі, віщуєш?

— А що ж, усе в руці божій.

Марта, вкладаючи Марку в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку, це він так од титаревої слив'янки.

— Що?..— сказав з протягом Яким.— Як дам я тобі слив'янки, так знатимеш мене!

— Ото вже не можна й слова сказати.

— Не можна.

І в хаті запанувала тиша. Тільки Марта тихо співала над колискою, зрідка поглядаючи на сердитого Якіма. Незабаром зібралися всі домашні. Вечера була готова. Всі, окрім Якіма, посідали за стіл у супротивній хаті. Повечеряли й полягали спати. За хвилину все на хуторі спало.

Не спав тільки старий Яким. Він сидів у світлиці за столом, схиливши свою сіру голову на міцні, жиливі руки.

Довго він сидів мовчки, потім ледве чутно заспівав:

Ой воли мої та полові,
Та чому ви не ореге?

Покінчивши пісню, він заговорив сам до себе:

— Піду! Неодмінно піду чумакувати! Та й справді, що я дома висиджу з цими бабами! Окрім гріха, нічого! Інша річ у дорозі! Товариство. Степ, могили. Міста, а в містах храми божії. Базари, купецтво! Підходить до тебе бородач пузатий: «Почім,— питає,— чумаче, риба? або сіль?» — «По тому й по тому, господо купець!» — «А менше не можна, братець чумак?» — «Ні,— кажеш,— господо купець!» — «Ну, коли не можна, нехай так і буде». І гребеш собі червінчики в гаман. Ех, чумацтво, чумацтво! Коли-то я тебе забуду? Ні, годі, йду чумакувать, тільки дай боже діждати літа, а то я отут з бабами зовсім прокисну.

Вставши з-за столу, він довго ще ходив по хаті, потім спинився перед образами, помолився богу, дістав псалтир і прочитав псалом «Господь просвіщеніє моє, кого убоюся». Потім став чоботи скидати, примовляючи:

— От безталання, нема кому й чоботи стягти!

Роззувшись, він погасив свічку й ліг спати, читаючи напам'ять молитву:

«Да воскресне бог».

Одноманітно минула зима на хуторі. Настав великий піст, одговілися, і піст провели, і великодня святого діждали. На свята, коли господарі поїхали в гості до отця Нила, Лукія з своїм сином наодинці повторила ту ж саму сцену, що й на різдво, з тією одміною, що тепер вона вперше наділа нову юшку, спідницю, а голову пов'язала шовковою хусткою. Усе це, як ми вже знаємо, подарував їй старий Яким.

А після полудня на хутір зайшов венгерець з усякими кроплями й постукав у віконце, чим неабияк налякав Лукію, що захопилася розмовою з сином. Вона незабаром схаменулася, одсунула раззув і впустила венгерця в хату.

Венгерець той був у капелюсі з широкими крисами й сферичним наголовком, у широкому синьому плащі, з коробом за плечима, з довжелезною палицею в руці і, звісно, з довгими вусами.

Лукія запросила його сісти. Гість, не церемонячись, зняв з плечей короб і сів на лаві. А Лукія тим часом поклала свого Марочка в колиску й прикрила простиральцем, боячись лихого ока. Потім звернулася до венгерця і спитала:

— Які ж у вас є ліки?

— Ліки? О, в мене всякі, різні є кроплі: і на зуби, і на голова, і на рука, і на нога,— всякі, всякі кроплі є. Тільки, хороший ффрау, гроші будеш не жаліти? — сказав венгерець, досить нахабно усміхаючись.

— Шу добре, а чи є в тебе такі ліки, щоб проти всякої недуги дитині помагали?

— Аякже! Проти різної недуги є, різні, всякі кроплі є.

І він розкрив свого короба, показуючи їй пляшечку за пляшечкою з різнокольоровою рідиною.

— Оця проти зуба, ця — голова, ця — гарячка, ця — рука, ця — нога, ця — пузде трошки.

— А чи нема в тебе семибратньої крові? Вона одна проти всякої недуги помагає.

— Є, є, ось зараз шукаю!

І він незабаром дістав із короба загорнуту у папірець семибратню кров. То були невеличкі грудочки чогось скам'янілого, неначе дрібний черепашник, темно-рожевого кольору. А чому воно зветься семибратньою кров'ю, то цього й самі венгерці не знають.

— А що ж буде коштувати ця грудочка?

— Ця два карбованець і один копа.

— Боже мій, що ж мені робити? У мене тільки три копи.

— Тільки один карбованця й один копа. Не можна, трошки мало. Хіба ще, хороший ффрау, чарочка шнапс, розумієш — горілка, і трошки їсти.

— Добре, і горілки дам, і їсти дам, тільки продайте, ради бога, за три копи.

— Добре, добре, оддаю,— і він подав їй грудочку чарівного медикаменту.

Лукія взяла його побожно, загорнула в хустку й сховала за образ. Потім дістала з скриньки мідні гроші, розплатилася з венгерцем, а його самого посадила за стіл, дістала з мисника гранчасту розмальовану пляшку з горілкою і поставила перед ним, а тоді принесла ще паску, холодне порося й пиріжки з сиром та з сметаною. Розставивши все це звичайненько, поклала йому на коліна білий рушник, вицитий по краях червоною заполочтю, та й одійшла до колиски.

Венгерець хоч і просив шнапсу трошки, та випив дві чарки за одним духом, а третю — після першого шматка поросятини. Упоравши все, що було на столі, він увічливо поклонився Лукії, потім попросив вогню, закурив свою фарфорову люльку з кривим цибухом і став збиратися в дорогу. Взявши короба на спину, плаща на плечі, палицю в руки і надівши капелюх на голову, він ще раз поклонився Лукії і вийшов з хати.

Лукія, провівши венгерця за ворота, вернулася в хату,

підійшла до колиски, відкрила простиральце і, побачивши, що Марко спить, перехрестила його і ледве торкнулася губами його розчервонілої щічки, боячись поцілунком збудити його.

— Тепер я, слава богу, спокійна, — казала вона собі в думці. — Тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий. Тепер у мене є ліки проти всяких недуг. А про щастя його я вже не сумніваюся. Я виблагаю йому у бога і віку довгого, і долі доброї. Чи сказати йому коли-небудь, що я його рідна мати? Чи не казати? — І вона задумалася. — Ні, не скажу, ніколи не скажу! Хіба що перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу.

Так собі міркуючи, вона прибрала з столу, на якому трапезував венгерець, підійшла до колиски, подивилася на сина, стала навколішки перед образами і, плачучи, молилася про життя і щастя улюбленого сина.

Ось уже й сонце закотилося. Челядь, співаючи, вернулася додому. Нарешті ворота розчинилися, і самі господарі приїхали додому.

— А ми, Лукіє, дорогою венгра зустріли, — казала Марта, входячи в хату, — і я купила в нього семибратньої крові для нашого Марочка. Бог його знає, може, що й станеться з ним, так ось у нас і ліки є. Що, він спить? — спитала вона, притишивши голос.

— Спить, — одповіла тихо Лукія. — І тут венгер був, і я теж купила семибратньої крові.

А веселий Яким, входячи до хати, приспівував:

Ой гоц по вечері,
Запирайте, діти, двері,
А ти, стара, не журилась
Та до мене прихились.

— Цить, п'яний лобуре! — промовила пошепки Марта, показуючи на колиску.

Яким замовк і, ніби злякавшись, зняв шапку й став хреститися перед образами, потім мовчки роздягнувся й ліг на постелю.

— От так отець Нил, а бодай же його...

— Цить!.. — просичала Марта.

Яким замовк, опустив голову на подушку і невдовзі заснув. Не забарилося й усе живе на хуторі зробити те саме.

Весна швидко розвивала зелені шати в Якимовому гаю. Черешні, вишні і всі фруктові дерева поверх зелені вкрили-

ся молочно-білим цвітом, а земля барвистим рясом. Почалася робота в полі. Яким вирядив з пшеницею в дорогу своїх чумаків, та сам не пішов з ними,— боявся, щоб десь у чужому степу при дорозі не лягти своїми старими кістями, як це часто трапляється з завзятими чумаками.

Випровадивши чумаків, він щиро і смиренно взявся до своєї пасіки, кажучи:

— Де вже мені тепер по дорогах тинятися та з купцями торгуватися! Ось моє діло — вертоград та бджілки божії. Нехай молоді чумакують.

І він майже оселився на пасіці. Раз на день заходив він у хату, та й то тільки пообідати. Давши лад пасіці, поприбравши в ній, поки бджоли ще не роїлися, він, було, розгорне собі псалтиря та й читає його з ранку до ночі, од палітурки до палітурки, а коли вже стомиться язик, то доробляє новий вулик, ще того літа початий, або латає стару сіру свиту.

Інокли приходила до нього на пасіку стара Марта з Марком, і це було для нього велике свято. Він підрізував меду з найкращого вулика і ласкаво частував дорогого гостя, себто Марка.

Як настала весна, Лукія з другою робітницею заповзято копала грядки на городі за гаєм. А коли посадили городину, вона у гаю між деревами скопала дві грядки, засіяла їх квітками і щовечора поливала.

Настало літо, а з ним жнива, настав, нарешті, і день народження Марка, відомий одній Лукії.

Того пам'ятного дня вона ще вдосвіта пішла в свій квітник, нарвала найкращих квіток, сплела з них вінок і, увішнвши в хату, так що Марта й не чула, поклала вінок на голівку сонному Маркові. Як тільки свіжі й вологі квітки торкнулися дитини, вона прокинулася й заплакала. Марта й собі прокинулася й побачила над колискою перелякану Лукію.

— Нащо ти його розбудила? — спитала Марта.

— Я не будила, воно само прокинулося, я тільки вінок йому принесла, бо воно сьогодні...— І вона мало не проговорилася.

— Нащо йому твій вінок? Тільки дитину перелякала. Візьми його та повісь перед Варварою-великомученицею.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

Того дня було якесь велике церковне свято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше одпросилася в Марти сходити в село. Вона наділа юнку, спідницю, зашнуровала шовковою хусткою, подивилася в дзеркальце, що було вмазане в стіні, і з радості зашарілася. Та й правду сказати,

от скільки вона сліз пролила, скільки перетерпіла всякого горя, а все ще була красуня. Вона все ще живо нагадувала ту завітчану вінком з пшениці, ту щасливу царицю свята — Лукію. Попрощавшись з Марком і Мартою, вона пішла в село.

Ще й в усі дзвони не дзвонили, коли вона ввійшла в церкву. Людей у церкві було вже чималенько, і геть усі помітили незнайому молодицю. Дівчата й молодіці нишком питали одна одну: «Чия це така гарна молодиця?..» А вона, незважаючи ні на кого, поставила перед місцевими образами по свічечці й подала на часточку о здоров'ї младенця Марка.

Після служби вона найняла молебень о здоров'ї рабів божих Якіма, Марти і младенця Марка. Отець Нил вручив їй проскурку й просив зайти до нього пообідати.

Вона зайшла. Матушка Якилина привітала її, як рідну, багато розпитувала про хуторян, а надто про Марка: чи здоровий він, чи вже великий виріс, чи прорізалися в нього зубки?..

По обіді Лукія попрощалася з отцем Нилом та матушкою Якилиною і пішла на хутір.

У селі довго балакали про неї парубки й молоді дівчата, та ніхто так і не довідався, хто вона така і відкіля.

Вернувшись на хутір, Лукія віддала старій Марті й Якимові покліні од батюшки й од матушки, поклала проскурку до завтрього за образ, полюбувалася сонним Марком, зняла з себе святкову одежу, затопила піч у другій хаті й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукіїного перебування на хуторі і так або майже так минув і другий рік. Не сталось ніяких пригод, хіба що Марко став доволі ясно вимовляти слово «мамо». Боже, скільки-то всім було радості! Його, бідного, як папугу, навперемінки заставляли повторювати оте магічне слово. Коли минув тиждень чи два, старий Яким добився того, що Марко став вимовляти слово «тато». Старий тішився, як дитина. Він уже хотів був навчати його письма, тільки, на велику біду його, виявилось, що Марко не міг вимовити ні одної букви. А Марта щодня милила йому сіру голову за те, що він по-дурному мучить бідну дитину.

Ще торік, якось у неділю, по обіді, сиділи вони всі троє під хатою і куштували червонобокі спасівські яблука, а Марко лавив собі коло них по спорішу. Яким уже в сотий раз розповідав їм, як, ідучи з Дону, якось із заднього воза колесо й люшню загубив. Марта і Лукія заслухались та й

не бачать, що Марочко, вставши на ніжки, дібає до них, простягнувши ручки й, усміхаючись, лепече: «мамо», «тату». Як же зраділи вони, коли побачили, що Марко йде!

Лукія аж затремтіла з радості, кинулася до свого Марочка, взяла його за рученьку й підвела до ошасливлених старих.

Тут вони взялися навперемінки водити його коло хати й доводили до того, що Марко заплакав і крізь сльози промовив: «Мама кака».

Старий Яким був у захваті від Маркового речення.

— Так їх, сину, так, — казав він, — ач, старі баби, замучили бідну дитину.

Дарма що він більше за всіх мучив малого, навчаючи його ходити.

Того ж таки року восени, по першій пороні, якісь мисливці, ганяючись за зайцем, підскакали до самого хутора, а що бідолашний заєць сховався од собак в хутірському гаю, то несамовиті псарі надумали не оставляти звірка і в гостинному хуторі.

Тому-то вони, під'їхавши до воріт, стали голосно вимагати, щоб їм одчинили ворота.

Накинувши на плечі кожуха, вийшов до них сам Яким і, знявши шапку, спитав, чого їм треба.

— Одчиняй ворота, тобі кажуть, старий хохол!

Яким надів шапку й, не кажучи ні слова, пішов назад до хати.

— Що там таке з воротами? — спитала Марта

— Татари підступили, — одповів він спокійно.

Ворота, крім засува, були ще замкнені на важкий шведський замок. Мисливці, мабуть, уже трохи намочили морди (термін з їхнього ж словника), бо вони позлазили з коней і заходилися ламати ворота. Та робота була їм не під силу, і це ще дужче роздратовало їх. Яким вийшов удруге, а за ним, не втерпівши, вийшли Марта й Лукія.

Один з мисливців скочив у двір через перелаз і з піднесеним гарапником біг до Якіма. Але раптом спинився як укопаний і опустив гарапника.

Це був гарний, стрункий молодик з вусами, що ледве засіялись.

Був це бездушний спокусник бідної Лукії. Він побачив її і руки опустив з подиву, а коли схаменувся, то чемно сказав Якимові:

— Ну, добрий дідочку, якщо не хочеш пустити нас полювати на твоєму хуторі, то пусти хоч у хату трохи погрітися.

— Ласкаво просимо, — сказав Яким привітно.

— Прощу в двір, панове! — гукнув той мисливець своїм товаришам.

Лукія, пізнавши його по голосу, притьмом вернулася в світлицю, взяла з колиски сонного Марка й понесла в другу хату.

— Що ти робиш? — спитала її Марта.

— Вони п'яні ввійдуть у світлицю й розбудять його, бідного.

Лукія не помилилася: мисливці, галасуючи, увійшли в хату, в руках у них була величезна облетена сулія. Доволі нахабно попросивши закуски, вони посідали за столом і взялися мочити морди.

Молодий корнет випив тільки дві склянки і більше не хотів пити. Він обвів запитливим поглядом хату і, зрештою, спитав Марту:

— Бабусю старенька, я з тобою у дворі бачив ще одну молодицю, хто вона у вас така?

— То Лукія, наша наймичка.

— Так це, мабуть, колиска її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди ж сховалася твоя робітниця? Ми ж не звірі, чого вона злякалася? — питав чорнобривий, з кирпатим синім носом і довгими вусами мисливець. То був ескадронний командир уланського полку.

— Вона в другій хаті пораяється.

— Чи не можна, голубонько, глянути на твою робітницю? Вона, здається, непогана з себе, — сказав ротмістр, закручуючи вуса.

— Така ж, як і всі люди. Та їй тепер і ніколи, — одповіла Марта.

— Закуримо люльки, панове, та й марш! Я гадаю, коні добре змерзли. Бабусю, дай лишень нам огню!

Марта засвітила їм свічку; мисливці позакурювали різнокаліберні люльки і вийшли з хати. Яким випровадив їх за ворота, побажавши їм щасливого полювання, й вернувся в хату.

Як тільки пішли непрохані гості, Лукія принесла запаланого Марка, поклала його в колиску, закутала й стала колыхати, тихенько наспівуючи якоїсь пісні. Марко замовк і незабаром заснув.

Яким довго мовчки сидів за столом, спершись на руки, і кінець кінцем ледве чутно заговорив:

— Бог його святий знає, коли ці улани підуть од нас? Прогнівими ми милостивого господа; ось уже четвертий рік стоять та й стоять, неначе навіки вже тут оселилися. І що той дурень турок думає, хоч би скоріше війну розпочинав. А там, може б, дав бог, що й уланив од нас вивели б та по-

слали б воювати, а то дурно тільки хліб їдять, гаразд, що дешевий. Ну хліб ще б нічого, в нас його, слава богу, чимало. А то гріх, та й тільки, з ними! От хоч би й наші Бурти, — чи ж велике село? А добрі люди кажуть, що вже третю покритку покрили.

Лукія здригнулася.

— Еге ж, третю покритку! Легко сказати! А як воно батькові й матері безталанної? А їм, бідолашним? Пропаші, навіки пропаші!

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню! Плач! Ти ще, слава богу, хоч московка, та все ж не покритка. В тебе ще залилася хоч добра слава! А в тих бідолах що залилося? Ганьба, довіку ганьба!

Протягом усього цього монологу Марта сиділа на скрині, підперши стару голову руками, потім і вона заговорила:

— Так, Якиме, так. Вічна наруга. Вічне прокляття на землі. А що на тому світі? Огонь невгасимий! Сказано — блудниця!

— Отож-бо й є, що ти дурна баба, стоїш у церкві, а не чуєш, що отець дякон в євангелії читає!

— Що ж він там читає?

— А те, що господь прощає всіх розкаяних грішників, навіть і блудницю.

— Що правда, то правда, Якиме! От і Марія Єгипетська...⁵ як ти читавш у житії...

— Отож-бо й є, он як грішила, а преподобилась же? Не плач, дочко Лукіє! Тобі нема чого плакати. Ти чоловікова жінка, нехай плачуть та моляться оті безталанниці. А ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... А й справді, пообідаймо, а то за тими уланами й пообідати не вдасться.

Лукія мовчки накрила стіл чистою скатертиною, поставила сільницю й положила хліб та ніж на стіл. Яким, перехрестившись, став різати хліб на тоненькі скибочки, спочатку зробивши ножем хрест на хлібині. Марта помолилась богу й собі сіла за стіл, а Лукія насипала в миску борщу.

Заєць, на біду собі, вискочив з хутора в поле саме тоді, коли Яким зачиняв хвіртку і бажав мисливцям доброго полювання. Мисливці, побачивши свого кудого ворога, загукали: «Ату його, ату!» — і помчали слідом за хортами. Тільки сніг за ними закурів.

Один мисливець, проскакавши трохи, відстав од товаришів, спинив коня, трохи постояв, немовби розмірковуючи про щось, потім махнув нагайкою і повернув коня на Ромоданівський шлях.

Це був той самий молодий корнет, що отоді в хаті пив горілку склянкою. Та не про це мова: можна й горілку пити, і чесним бути. Одне другому не пошкодить. Одначе тому молодому корнетові, здається, горілка (а може, й виховання) не дала бути чесним (чи не тому, що він був благородної крові).

Довго він їхав мовчки, немовби поринувши в задуму.

Про що ж він думав, сей благородний молодик? Може, згадував минуле? Може, він згадав свій лихий вчинок з простою селянкою — і совість мучить молоду й уже попсовану душу. Де там! Часом казав він сам собі ось що:

«Тьху ти, хай їй чорт, як вона, родивши, покращала! Просто бель фам*.— Мовчання.— Шкода, що не бачив хлопчеченяти, а має бути прегарненьке. Я пам'ятаю його очиці, зовсім такі, як у неї.— Знову мовчання.— А що, як, гуляючи, почати знову? Далеко, чорт би його взяв, їздити — верстов тридцять, не менше! А покращала!.. І навіщо вона, дурна, втекла з свого села? Сміються... Велике діло! Посміються та й перестануть.— Знову мовчання.— Чи ба! Чудова ідея! Ескадрон один у цих двох селах! Вирішено! Жертвую Мурзу ротмістрові, тільки нехай переведе мене в третій взвод, що квартирує в тому селі, як пак його — Гурти, Бурти, чи що? Браво! Чудова думка! Я тоді зможу щодня бувати на хуторі. Чудово! Ну, моя чорнобрива Лукіє, отоді загуляємо! Згадаємо колишнє! Марш, нема чого довго розмірковувати!» І він пустив коня галопом. Проскакавши версти зо дві, він дав коневі перепочити і знову заговорив: «Добре! А як же я розлучуся з братами-розбійниками? Воно день-два, нехай і тиждень, можна буде їсти рябчиків, а там захочеться й куріпки! А втім, я можу щотижня, принаймні раз, навідувати свою завзяту братію. Так воно буде й різноманітніше, а отже, цікавіше. Вирішено! Але в таких випадках жертва неминуча! Неси мене, мій бистрий коню».

І він з усієї сили вдарив нагайкою по ребрах свого бистрого коня.

Кінь летів усе швидше й швидше, чуючи, що вже недалеко до знайомого села.

І ось у широкій, вкритій снігом долині показалася синя стяга. Це було село, Лукіїне рідне село.

Корнет проїхав ступою царину і риссю в'їхав у село. Перша жива річ, що впала йому в очі, був п'яний мужик, що ледве держався на ногах. Корнет упізнав у ньому Лукіїного батька.

— Здоров був, дядьку! — сказав корнет, спиняючи коня.

* Бель фам (франц.) — красива жінка.

— Здорові були, ваше благородіє,— ледве промовив мужик, знімаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукійку!

— Вона тепер не моя, а ваша, ваше благородіє.

І, сказавши це, насунув на очі свою поруділу шапку і почвалав, хитаючись, до своєї давно вже не мазаної хати.

Корнет подивився йому вслід і промовив:

— Дурний мужик, а й собі розумує.

І, взявшись у боки, поїхав ступоку уздовж села.

А «дурний мужик», не розумуючи, прийшов у свою не-топлену хату, подивився на голі стіни і, ніби протверезившись, зняв шапку, перехрестився тричі й ліг на дубовій, давно вже не митій лаві, кажучи неначе крізь сон:

— Ось тобі й постеля, старий дурню! Не вмів спати на перині — тепер на лаві! під лавою! в помийниці! на смітнику! в калюжі з свиньми спи, стара п'янице! О господи! Господи, на все твоя воля! А здається, була така тиха, така сумирна. А от же одурила, одурила мою сиву голову!

І, не підводячи голови, він ридма заривав.

У хаті було порожньо, холодно, під лавою валялися черепки з горшків і розтріпаний віник. Од столу й ослона валялися тільки останки. А з другої лави й останків не видно. Кочерги, макогона й рогаців нема коло печі, а попіл у печі інешм узаявся.

Пустка! Справжня пустка! А ще недавно була весела, біла, світла хата.

Де ж поділася скромна краса простої мужицької хати?

Стара Лукііна мати не пережила сорому своєї єдиної дитини. Плакала, плакала, потім занедужала та незабаром і вмерла. Старий, поховавши свою безталанну дружину, не встояв проти великого горя, став пити і за два роки пропив усе своє добро, вже дійшов до самої хати.

Отакі-то бувають іноді наслідки хвилиної втіхи!

Старий довго ще буркотів, напівсонний, нарешті замовк. Трохи згодом вибігла на середину хати миша з нірки, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить господар, вернула назад, ще раз оглянулася та й сховалася в-нірку.

А на хуторі дні минали без особливих пригод. Марко виростав, як з води. Зубки в нього прорізулися без ніякої недуги, як то буває з іншими дітьми. Він почав уже ходити по хаті, не тримаючись за ослона чи лаву, а старий Яким, цілими годинами дивлячись на його ходу, любувався нею і

давав йому всякі прізвища, як-от: гайдамака, чумак, запорожець, а раз ненароком назвав його уланом. Від цього слова Лукія здригнулася, зблідла і вийшла з хати, а Марта, не помітивши збентеження Лукії, крикнула на Якіма:

— Перехрестися, божевільний! Який він у тебе улан! — І, взявши Марка на руки, цілувала і хрестила його, примовляючи:

— Заступи й борони тебе матір божа од усякої лихої напасті. — І, приголубивши, поклала його в колиску.

Коли Лукія вернулася в хату, Марко вже заснув, і в хаті стояла тиша.

За тиждень після сцени, яку ми описали, Яким по обіді, як звичайно, спочивав, Марта дримала собі на печі, а Марко, озброївшись гарапником, якого навмисне для нього сплела Лукія, бігав од столу до порога та од порога до столу і розмахував своїм гарапником. Лукія мовчки любувалася своїм сином. Перейнята тихою радістю, вона дивилася на нього й не знала краю своєму щастю.

Йй почулося, що рипнули сінешні двері. Вона здригнулася. За хвилину одчинилися двері в хату, і увійшов у мисливській одежі корнет.

Лукія скрикнула, схопила Марка та й побігла з хати. Він кинувся за нею, та не зміг наздогнати її. Лукія сховалася в клуні, а туди він побоявся бігти, бо там були молотники.

Походивши трохи по двору, корнет вийшов за ворота, сів на коня й помчав у поле.

Марта прокинулася, скочила з печі і, не бачачи в хаті ні Марка, ні Лукії, перелякалася.

За нею прокинувся і Яким, і обоє, не розуміючи, що сталося, дивилися одне на одного.

— Де Марко? — спитала Марта.

— Не знаю! — одповів Яким.

— Хто тут у хаті кричав?

— Не знаю! — відповів Яким.

— Ти ніколи нічого не знаєш! — мало не крикнула Марта й вийшла з хати.

— А ти так добре знаєш, коли їдять та тобі не дають, — сказав Яким, повагом підводячись з постелі.

Марта пішла у другу хату — і там нема ні Марка, ні Лукії. Вона вийшла надвір і побачила перелякану Лукію, що йшла з клуні.

А Марко, бідолаха, посинів на холоді й голосно плакав.

— Чи ти бога не боїшся, Лукіє? — кричала Марта. — Ну як таки можна виносити малу дитину на такий холод? Бачиш, як воно, сердешне, посиніло? Дай його мені. І що це тобі на думку спало, скажи ради матері божої?

— Я злякалася,— ледве промовила Лукія.

— Якого там рожна ти злякалася?

— У нас був у хаті...

— Хто там був у нас у хаті?

— Здається, улан,— вишком промовила Лукія.

Вони ввійшли в хату.

— Що там таке сталося з вами? — спитав Яким.

— Лукія каже, що в нас у хаті улан був!

Яким засміявся і спитав:

— А вовка не було з уланом?

Лукія на його дотеп не одповіла.

Марка сяк-так заспокоїли, і старий Яким знову, всміхаючись, заговорив:

— А скажи, Лукіє, який то улан до нас приходив: рудий, сірий чи волохатий? А бодай же тебе, Лукіє. От так насмішила!

І він простосердо зареготав.

Лукія мовчки усміхалась. А Марта, гойдаючи колиску, вишком казала:

— Цить! Дитину розбудиш своїм проклятим реготом. Вонно, бідне, тільки що очиці заплющило.

— Та як же тут не сміятися? Сам вовкулака чи той, як його, улан рудий у хату заходив.

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни,— сказала Марта, не перестаючи гойдати колиску.

Не минуло дня, щоб старі не кепкували з бідної Лукії, і так було, аж доки корнет не провідав їх удруге.

А це сталося якраз через тиждень.

Старі й Лукія тішились, дивлячись, як Марко тягав за собою візок, зроблений Лукією з редьки, і сам себе поганяв нитяним гарапником. І тільки що проїхав він од столу до дверей, як двері одчинилися і в хату ввійшов корнет і мало не збив з ніг «чумака» Марка.

Лукія кинулася до дитини, вхопила її та й мерщій в хати. Марта за нею, а корнет, знявши шапку, привітався до Якіма.

— Доброго здоров'я,— одповів Яким, встаючи.

— Що це вони в тебе такі дикі?

— Та що, добродію! Сказано — баби. А баби все одно що кози: тільки загляділи чоловіка — і вже подалися вистрибом. Дурепи хуторяни: ніякого звичаю не знають.

— А я сьогодні полював трохи та й тебе, старий, провідав,— сказав корнет, сідаючи на лаві.

— Покорно благодаримо, просимо сідати. Чи не бажаєте пополуднувати у нас по-простому? Ви ж, мабуть, на своєму полюванні виголодались?

— А таки не завадило б, бо я добряче зголоднів. Зрання нічого не їв.

— Отож-бо й воно! Посидьте ж часинку, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

І він пішов з хати.

Корнет, zostавшись сам, пройшовся разів зо два по хаті і спинився коло колиски.

— Ба! Добра думка! — прошепотів він і, вийнявши з гаманця червінець, поклав його в колиску під подушку. Тільки що сів він знову на лаві, як увійшла в хату Марта, мовчки вклонилася гостеві, дістала чисту скатертину, накрила стіл і почала мовчки лагодити полудень. За кілька хвилин прийшов Яким і сказав:

— Хоч ти їй кілок на голові теши, не хоче йти в хату, та й годі!

— Хто це не хоче? — спитав мисливець.

— Та наша наймичка, така дурна, наче людей зроду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде, — сказала Марта, — ми й без неї впораємось.

Злагодивши полудень, вона вийшла з хати.

— Прошу вашої милості, сідайте за стіл та полуднуйте, що бог дав! — сказав Яким, сідаючи на ослоні.

— Я пак і забув. Та у мене ж є роменська кизлярка!

І корнет дістав з мисливської торби пляшку з горілкою й поставив на столі.

— О, не турбуйтеся, ваша честь. У нас, правда, є й своя, та ми з старою мало вживаємо, то й добрих людей іноді забуваємо поштувати.

Яким хотів устати, та мисливець спинив його.

— Стривай, стривай, дядьку! У вас же не така, а в мене справдешня кизлярка. — І він вийняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, — мовив Яким. — Усяких вин перекуштував на своєму віку, а такої пити не доводилося.

— Так от покуштуй, дядьку, — сказав мисливець, подаючи старому чарку.

— Покуштуємо, що воно за кизлярка! — сказав Яким, приймаючи чарку й хрестячись. — Господи благослови!

Випивши горілку, він трохи помовчав і промовив:

— Нічого сказати, добра горілка. А чи дорога?

— По карбованцю вляшка.

— А цур же їй, коли так! У нас на карбованець відро купиш.

— Купиш, та не такої!

— Ет, байдуже, аби на завтра голова боліла.

І вони мовчки взялися закушувати ковбасою та холод-

ним свинячим салом. Правда, сала мисливець і в рог не брав. Невіглас не знав, що холодне свиняче сало краще за всяке патефруа *. А втім, у всякого свій смак.

Мисливець до речі нагадав приказку, що по першій не закушують. Потім другу, що без тройці хати не ставлять. Далі ще та й ще приказку, а за приказкою, звісно, наливалось й випивалося чарку, і не минуло й години, а в плящі вже було порожньо, як у п'яниці в кишені.

Розмова стала голоснішою й жвавішою. Мисливець наговорив Якимові багато люб'язностей, сливе великосвітських, і між іншим сказав:

— А ти мені, дядьку, з першого разу сподобався. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— одповів Яким.— А ви мені, признатися, зовсім тоді не сподобались. А теперечки бачу, що ви чоловік добрий.

— Отож-бо й є! Ти розкуси лишень мене, дядьку, так ще й не те побачиш!

— Ні, я кусати тебе не буду, а знайомитися — ласкаво просимо.

— Та я, правду тобі сказати, для тебе й перебрався на квартиру у ваше село, щоб їздити до тебе в гості.

— Благодаримо, благодаримо! — І, встаючи з лави, Яким гукнув: — Марто! Пряж ячню з ковбасою! Та давай відро вистоялки! Не знаєш, стара бабо, який у нас чоловік сидить!

— Годі, годі, дядьку, нічого не треба! Я зараз поїду.

— Поїдеш, та тільки не зараз, я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто це такий ваш Марко?

— А наша дитина. Хіба ти не знаєш, що у нас і син єсть? — І він пішов за двері, бурмочучи: — Ось я вам дам, вражі баби!

За хвилину він приніс на руках Марка, що не перестав плакати, а за ним увійшла й Марта.

— Дивись! Дивись! Яке нам добро послав господь на старості! — похвалився Яким і передав дитину Марті.— На, жінко, забавляй його по-своєму. Іди, йди, гайдамака ти, сякий-такий сину!

І Яким розповів історію Марка, що вже заспокоївся.

Мисливець слухав не уважно, а потім спитав:

— А хто ж його справдешня мати?

— А бог її знає! Мабуть, покритка якась, безталанниця!

— У тебе все покритки! А може, й чесна молодиця, та тільки вбога,— сказала Марта.

* П а т е ф р у а (франц.) — паштет.

— А може, й чесна. Бог її знає. Куди ж ви? — сказав він, звертаючись до мисливця. — Погостіть, бога ради, ви в нас і то рідко буваєте. Стара! Вистоялки! Яечні!

— Дякую тобі, дядьку. Тепер я часто буватиму у вас, тільки сьогодні не держи: не можу, дома є діло.

— А коли діло, то й діло. Як волите, самі лучче знаєте. А воно добре було б покуштувати ще нашої вистоялки.

— Ні, дякую. Іншим разом. Прощайте, дядьку!

І він пішов з хати.

Яким провів за ворота дорогого гостя і в сотий раз просив не минати їхнього хутора. Вертаючись у хату, Яким бубонів сам собі:

— Притча во язицех! От тобі й москаль! От тобі й улан! Та дай боже, щоб і хрещені люди такими росли на божій землі. Молодець, нема що й казати! І де він отаку дорогу горілку купує? Каже, в Ромнах. Треба буде поїхати в Ромни та й собі дістати такої горілки, щоб не соромно було, коли вдруге заїде. Так, мабуть, не дістанеш. Пани всю по-випивали. Ну, вже за тими панами нашому братові нікуди подітись. А що ж, адже й він пан, хоч і московський, а чоловік добрий, дуже добрий чоловік. Хоч би й у нас таких панів насяти. А що, на Москві теж ростуть пани?

І, загадавши собі таке мудре питання, Яким, хитаючись, увійшов у хату.

Лукія, перестеляючи ввечері Маркову постельку, знайшла під подушкою червінця й зразу догадалася, що це зробив його ніжний татусь, узяла червінця в руки й не знала, що з ним робити. Подумавши трохи, вона опустила його в пазуху й мовчки робила далі своє діло.

Мисливець додержав свого слова: щотижня він справно двічі, а то й тричі навідувався на хутір і на думці не маючи зальотів. Він поїв Якими кизляркою, а Яким поштував його десятилітньою вистоялкою. На тому й кінчалися його візити. Лукія щоразу, тільки забачивши його, тікала у другу хату, а він був до того скромний чи лукавий, що слова не сказав старим про їхню наймичку. Так ніби він її ніколи й не бачив.

Любувався завсіди своїм Марком, як зовсім чужий йому, щоразу привозив йому пряників, а то й інших гостинців, чим і прихилив до себе дитяче серце. Ото було як тільки він увійде в хату, воно біжить йому назустріч, простягає рученята й кричить:

— Да-да.

Великим постом старі говіли. З п'ятниці проти суботи вони осталися ночувати в отця Ніла, щоб не проспати утрєні, а надвечір приїхав на хутір корнет. Знаючи, що старі в селі й не почуватимуть дома, він оставив з денщиком свого коня, а сам прокрався, неначе злодій, у двір, а потім і в хату.

Лукія в цей час бавилася з Марком, і коли побачила в хаті улана, то скрикнула і мало не впустила дитини з рук.

Вони мовчки спинилися одне перед одним. Марко протягнув до нього рученята й пролететав своє звичайне «да-да». Та «да-да» не одповів ні слова на Маркове привітання, а Лукія схопила його рученята й пригорнула до себе.

Довго вони мовчали, нарешті корнет заговорив:

— Скажи, Лукійко, за що ти мене не любиш, чому ти од мене ховаєшся щоразу, як я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучуся! Я страждаю! Я вмираю без тебе, квітонько моя прекрасна, розо моя ненаглядна. Промов хоч одне словечко, хоч глянь на мене!

Вона глянула на нього, та не промовила ні слова.

— За що я тобі раптом став немилий? Згадай ти темний сад і ті короткі солодкі хвилини, що ми проводили з тобою.

Вона знову глянула на нього, і з її прекрасних карих очей покотилися великі сльози.

— Чого ж ти плачеш, моя красуне? Чи тобі стало жаль минулого? Що ж, як хочеш, почнемо знову.

Вона плюнула йому межі очі.

— Не сердься на мене, моя пташечко, я тобі всього себе, усе життя своє оддам.

Лукія огидливо одвернулась од нього, підійшла до дверей і, прочинивши їх, голосно гукнула:

— Катре!

— Не клич нікого, побудь зо мною наодинці, я тобі всю правду, щирісіньку правду скажу. І якщо є в тебе хоч іскра почуття, ти вибачиш мені!

Тим часом в хату увійшла з качалкою в руці дебела Катря.

— Катре, голубонько, побудь з цим паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він боїться його й плаче.

І з цим словом вона вийшла з світлиці. За хвилину вона вернулася з червінцем у руці, підійшла до ніжного свого закоханця і, подаючи йому червінца, сказала:

— Марко і без твоїх червінців багатий, возьми.

Улан одвів її руку. Вона кинула золотого під ноги й вийшла з хати.

Він підняв червінця і крутив його в руці, ніби міркував, що з ним робити.

— Оце тобі, голубонько,— сказав він Катрі, даючи їй золотого.— Тільки поможи мені укоськати її.

Катря, взявши червінця, промовила:

— Який гарненький дукачик! Та чого ж це в нього дірочки нема? Як же його носити? От тепер якби ще добре намісто!

— І намісто куплю, тільки укоськай її.

— Добре, укоськаю.

І він вийшов з хати.

— Чого це просив він укоськати? — спитала Катря Лукію, коли та вернулася.

— Не знаю,— одповіла вона.

— Дивись, якого гарненького дукачика він мені подарував.

Лукія глянула на червінця й не сказала ні слова. Катря пішла, а Лукія осталася в світлиці й цілу ніч проплакала.

В суботу після вечерні старі вернулися додому й не могли нахвалитися своїм знайомим мисливцем, який то він гостинний. Після обід він покликав їх од отця Нила до себе на квартиру і чим тільки їх не частував! І чаєм, і цукром, і всякою всячиною, всього й не згадаєш. Одне тільки Марті не сподобалося: що в нього скрізь тютюн — і на столі, і на вікнах, і на лаві, і де тільки немає того тютюну. Вона гадала, що в нього й чай з тютюном, тим-то вона з'їла грудочку цукру, другу сховала для Марка, а до чаю і не торкнулася. Ще дві речі їй дуже не сподобалися: це собака, що товклася на постелі, і старий денщик, геть обшарпаний і страх який брудний! На руках у нього було стільки бруду, що й віхтем не одмиєш. І ще чудніше те, що денщик уже сивий, а той його лає і все гукає: «Гей, малий!» А може, то їхній московський звичай так велить, бог там їх знає!

Корнет навідувався на хутір як і перше, та все без успіху. Він часто дарував усякі дрібнички дебелий і небагатій на розум Катрі. А та з дурного розуму казала йому, що Лукія щодня й щоночі побивається за ним, і як дасть бог діждатися великоддя, то можна буде просто до церкви та й «Ісаія, ликуй»⁶.

Піст уже кінчався. Треба було й Лукії одповітись. Як же їй бути? Він тепер квартирує в Буртах, він не дасть їй і богу помолитися, не те що одповітись. Подумавши, вона одпросилася в своїх господарів провідати батька й заразом одповітись в своєму селі.

Старі охоче погодилися, дали їй сани й коня. Вона одмовлялася, та де там — старі й слухати не хотіли. Крім плати за службу, Яким дав їй ще карбованця на говіння.

По обіді у вербну неділю Лукія поїхала з хутора маленькими саночками прямо на Ромоданівський шлях.

Не хотілося їй, бідній, їхати в своє село, та любов дочки перемогла в ній сором покритки. Вона вже третій рік не мала звісток про своїх рідних.

Тремтячи, вїхала вона в рідне село. От вона підїхала до свого двору і, глянувши, скрикнула, пойнята жахом.

Ворота були розібрані, частокіл повалився, солом'яну покрівлю на хаті вітром знесло, і чорні крокви випиналися, неначе ребра напівзотлілої потвори.

Лукія прив'язала коня до верби, що й досі ще стояла коло воріт, а сама пішла в хату.

Пустка! І знадвору, і всередині пустка!

— Куди ж вони поділися, невже повмирили? — спитала вона сама себе та й вийшла з хати.

В кого ж їй тепер притулитися?

Давно колись, років три тому, була в неї тут край села знайома стара московка, в якій іноді збирались вечорниці. Ото ж до неї й поїхала своєю конячиною Лукія.

У цієї старої московки майже на вигоні була хата не хата, а те, що називають у нас куренем, себто якщо дивитися здаля, то воно більше скидалося на купу гною, ніж на людське житло. Зблизька ж те житло було, як то кажуть (і кажуть справедливо), мальовниче, і таке мальовниче, що я, хоч і не полюблю такі мальовничі речі, все ж таки беруся намалювати, аби показати моїм майже сонним слухачам, що я не брешу, немов якийсь кур'єр.

Ахнули в селі добрі люди, коли побачили коло куреня московки пкапу й ледве помітні санчата.

— Відкіля вона взяла таке добро? — дивувались усі в селі.— Адже ж у неї давно вже вечорниці не збираються!

І пішли по селу перемови,— достеменно такі, як то звичайно бувають у повітовому місті, коли по його єдиній вулиці проїде жандарм трояном.

Лукія, розпрігши коня, прив'язала його до полоза, кинула йому сіяця, а сама (було це вже смерком) пішла до москалишиного куреня. Увійшовши, перехрестилася й ледве помацки знайшла свою давню знайому.

— Добровечір! — привіталася Лукія.

— Добровечір! — ледве чутно одповіло їй щось.

Лукія намацала якесь лахміття, а в тому лахмітті — щось живе.

— Нездужаю; стара, погана, погана стала.

— Чи нема у вас лою? Я б каганець засвітила.

— Нічого нема! І піч нетоплена. Я позавчора ходила в гості, вернулася додому та й занедужала.

— Що ж у вас болить?

— Усе болить, моя голубко.

Лукія вийшла і за півгодини вернулася з дровами, затопила напіврозвалену піч, знайшла десь під припічком щербатий горщик і, напхавши в нього снігу, приставила до вогню.

— Спасибі тобі,— промовила недужа.

Поки танув сніг і грілася вода, Лукія вийшла надвір подивитись на шкапу та на сани й сама до себе говорила: «Господи, у мене хоч чужі, та добрі люди є! А в неї ж нікогівськи немає, справдешня сирота».

Вона підійшла до саней, взяла з них торбу з паляницями й мовчки вернулася в хату. Вода в горщику вже кипіла; вона його одставила од огню й спитала господиню:

— Чи нема у вас якої-небудь мисочки?

— Є, голубко, на печі подивись. Мені оце недавно Майчиха, дай боже їй здоров'я, прислала рибки, так мисочки я їй ще не односила.

Лукія справді знайшла невеличку череп'яну мисочку, вимила її, налила гарячої води і, подаючи недужій, сказала:

— Випий трохи гарячої води та з'їж хоч шматочок паляниці, тобі й полегшає. Якби можна було дістати шавлії, то воно б ще лучче було.— І, кажучи це, вона одломила шматок білого хліба й подала недужій. Недужа випила воду, з'їла трохи хліба й подякувала своїй лікарці.

— Тебе сама матір божа послала до мене!

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.— І вона вкрила її своїм кожухом.

Тим часом піч протопилася. Лукія заткнула верх. Недужа стала дримати. Задзвонили до вечерні. Лукія наділа білу свиту, оглянула ще раз недужу й пішла до вечерні.

Як вона ввійде в церкву? Адже на неї всі пальцями показуватимуть. Кожен скаже їй у вічі, що вона своїх батька й матір на той світ загнала.

«Нехай показують на мене,— думала собі Лукія,— нехай сміються, знухаються, я все витерплю, все вистраждаю. Я повинна вистраждати, бо я велика грішниця. Одного тільки благаю в тебе, милосердий боже, пошли здоров'я і добру долю моему єдиному синові».

Та даремне вона боялася насмішок: людей у церкві було мало, і ніхто її не помітив. Вона собі стояла коло самих дверей, а в церкві ніхто назад не обертається (принаймні по наших селах).

Уже смерком Лукія вернулася в хатину і, побачивши, що недужа все ще спить, тихенько вийшла з хати й повела свою конячину до Сули, щоб напоїти її. Вернувшись, підкинула їй сіна і обійшла кругом хати, вибираючи, де б прихистити свою конячину. Хоч надворі вже був березень, та все ж таки на случай вітру не завадив би захисток, а захистку не було ніякого.

«Господи, яка ж вона убога! — подумала вона. — Хоч би тобі тинок який, хоч би хлівець, — анічогісінько нема! Як же вона живе, горопашна?»

З такою думкою Лукія увійшла в хату. Недужа вже прокинулася й хотіла підвестися з постелі, щоб дістати води. Лукія подала їй прохололої води, поклала її в постелю і сама сіла на полу коло неї. Недужа заговорила:

— З мене як рукою зняло. Якби не ти, то я не знаю, що б було зо мною. Дякую тобі, нехай бог тобі заплатить.

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так собі, — одповіла Лукія.

— Може, й ти нездужаєш?

— Ні, слава богу, здорова!

— Ах ти, моя безталаннице! — сказала недужа співчутливо. — Через свою неміч я й забула про твоє тяжке безталання! Ну скажи ж мені, моя горлице, чи живе воно, чи здорове воно, моя рибонько?

— Слава богу, здорове.

— Як же його звать, моя галочко?

— Марком, — неохоче одповіла Лукія.

— О горе моє, тяжкеє горе! — помовчавши, заговорила недужа знову. — Що ж ми з тобою будемо вечеряти? У мене ж нічого нема.

— У мене паляниці є.

— У тебе... в тебе... та в мене нічого нема.

— Дасть бог, і в тебе буде.

— А де ж ми світла возьмемо? — промовила недужа за хвилину.

— Сьогодні й так повечеряємо, — одповіла Лукія і, помацки знайшовши свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі одломила. Повечерявши, чим бог послав, Лукія навідалася до коня і, вернувшись у хату, помолилася богу й лягла на полу спати. Балакуча бабуся пробувала заговорити до неї, та Лукія, побажавши їй на добраніч, незабаром заснула чи прикинулася, що спить.

Другого дня рано Лукія, вернувшись з утрени, застала свою пацієнтку на ногах. Вона вже затопила піч і щось при-

ставила в горщику до вогню. Побачивши Лукію, вона пavidко обернулася до неї і забалакала:

— Добридень! Добридень, моя голубко! А я вже й ніч затопила.

— Добридень вам! — одповіла Лукія.

— А ти стала ще гарніша, як була. Йй-богу, правда. Та в тебе й кінь є!

— Кінь не мій, добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь же, моя голубочко, недовго в хаті, а я збігаю до добрих людей — чи не роздобуду чого на обід. Ти ж знаєш, як я живу: де день, де ніч.

— Візьми у мене грошей, за гроші скоріше дістанеш, ніж випросиш.

— Твоя правда, голубко сиза, — і, взявши в Лукії копу грошей, сказала: — От тепер буде і на свіжу рибку, і на олію, і на все добре. Господарюй же, моя рибко, я духом вернуся.

І вона вибігла з хатини.

Задзвонили й на часи — господиня не вертається в свою господу. Вже й на поштий, і на дев'ятий дзвонять, — а її все нема. Лукія хотіла замкнути хату й іти до церкви. Та, лихо, дверей нема чим і засунути, а не те щоб замкнути. Нічого не вдієш, треба діждатися, хату не можна так покинути. Хоч, правду сказати, злодієві там зовсім не було чого робити. Аж ось уже ген за полудень прийшла й господиня. Окрім харчів, вона принесла чотири свічки й навіть дещо в посуду — дві ложки й щось схоже на черепок. І всього накупивши, вона була ще й напідпитку. Таки не втерпіла сердешна, забігла до своєї щирої приятельки шинкарки.

— Ось тобі, моя голубко сиза, — заторохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер заходимося варити обідати.

— Вари вже ти без мене, — сказала Лукія, усміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хіба вже дзвонили?

— Скоро задзвонять.

І справді, незабаром заблаговістили до вечерні. Лукія одяглася й пішла до церкви. Господиня заходилась коло печі і стиха приспівувала:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

Не знаю, як назвати такі явища в сім'ї людській: жалісними чи щасливими. Мабуть, скоріше щасливими, бо такі люди в усякого житейського горя сміються. Та не подумайте, що людям цим бракує того, що ми називаємо почуттям. Зов-

сім ні! Вони почувують по-своєму. От хоч би й ця убога бабуся, що співає собі. Бог її знає, може, вона своєю піснею висловлює найзліший сарказм, а може, й найчутливішу елегію. Іноді вона готова розповісти вам про свою сумну мандрівку до Казані й назад, щиро сміючись, а з чужого півлиха зарідає і зараз же витре сльози, наче й не було нічого.

На мою думку, такі от натури щасливі.

Коли Лукія прийшла з церкви, у господині була вже готова скромна вечера. Замість столу вона накрила порожню бодню, поставила на неї засвічену свічку і потім свіжу рибку й чверточку горілки.

Од горілки й риби Лукія одмовилася, бо вона говорила.

— Не хочеш, моя голубко сиза? То як собі хочеш, а я на старості вип'ю.

— Випий на здоров'я.

Повечерявши, вони ще довго сиділи — Лукія за роботою, а господиня то розповідала, то розпитувала. Лукія шила своєму синові до свята обнову — жупанок з червоної китайки та білу сорочечку з мережаним коміром.

— Так ти, голубко сиза, з того часу й не бачила його?

— Ні.

— Його недавно вивели з нашого села в якесь інше. І що ж ти думаєш? Найшлася така дурна, що й туди за ним пішла. Може, знала Одарку Норівну? Так ото вона. Та й лихо ж він з нею тут коїв! Та й то правда, хіба тільки з нею!

Слухаючи, Лукія то блідла, то червоніла. Бідна молодиче, невже злість чи ревності закрадаються в твою смиренну душу? Забудь його, не вартий він твоєї згадки.

Так чи майже так проводили вони вечори цілий тиждень. Одговівшись, Лукія запрягла свою конячину, попрощалася з господинею і виїхала за село. В полі снігу вже майже не було, лежав де-не-де по дорозі, та й то почорнілий. Сяк-так допхалася вона до Ромоданівського шляху, а там покинула свої санчата, а коня повела за повід на хутір.

В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати.

А улани, коли довідалися про коханку свого командира, то, дивлячись на неї, як вона йшла з церкви, тільки усміхалися та вуса крутили.

Жалісливі ж кумасі-сусідоньки, коли довідалися, що Лукія ще й у московки квартирувала, то й рукою махнули.

Вернувшись да хутір, Лукія не могла надлюбуватися своїм Марочком. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучалася. На radoщах хотіла була одягти на нього ті обнови, що пошила, та якось здержалася. Старі, радіючи, оповістили її, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїжджав до них улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував його, любувався нїм і обіцяв на свята таке йому подарувати, що ми всі здивуємося.

А Лукія навіть і не усміхнулася. Старі були невдоволені цим, і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, промовила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! Ти для неї чужий, то їй і байдуже.

— Ну, ти вже підеш прибирати, — пробурчав Яким, надів шапку й пішов з хати.

До свят улан-мисливець не навідувався, бо розвезло дороги, зате на свята не минало й дня, щоб він не завітав на хутір, і щоразу казав, що пошта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через бездоріжжя. Випадало інколи, що він заставав Лукію саму, і тоді вже й міри не було його клятвам, що він її покохав ще більше, як перше.

О підлий ти, лукавий чоловіче! Чого ти од неї хочеш? Невже задля хвилиної скотинячої насолоди ти знов бентежиш її серце, що ледве трохи заспокоїлось?

Бідолашна ти, кволла молодице! Ти знову готова слухати його диявольські лукаві речі. Ти знову готова заплутатися в його отруйному павутинні. Ти ладна забути своє минуле горе, горе батька й матері і навіть їхні могили!

Вона б і забула (диявол же й святого спокусив), вона б знову впала в безодню, і, може б, упала без вороття, та, на її щастя, на провідному тижні уланам призначено похід у другу губерню. Оце єдине і спасло її.

А яких зусиль! Якої праці треба було їй докласти, щоб перемогти себе. Тільки висока й благородна материнська любов врятувала тебе од прірви, що вдруге розверзлася перед тобою. Без тієї любові до сина пішла б ти за ескадроном, як ідуть тисячі таких. Спершу б твій милий-чорнобривий остріг би тебе й одягнув би хлопцем (як серденну Оксану)⁷, щоб потаїти од товаришів твою стать, за місяць він би вже й не таївся, а ще за місяць п'яна молодіж бавилася б з тобою на бівуаках. На третій місяць ти б уже була для них старою і спротивилася їм, тому що знову завагітніла б, і возили б тебе на возі разом з дорогими собаками, бо відкараскатися від тебе не можна, а притулитися тобі ніде, окрім уланського обозу. І от вночі під возом ти породила б дити-

ну. Святий свідком твоїх страждань тілесних був¹ би тільки німий місяць, а милосердий бог один утішив би і заспокоїв твої сердечні жалі. Ти заспокоїлась трохи, утерла сльози, прислухаєшся: кругом тихо, тільки ледве чути, як десь далеко форкають коні, поблизу сюрчить коник. Дитина твоя мовчить. Ти ледве звелася на ноги, береш її й крадешся із табору. Вийшовши на шлях, ти знову з нього звернула, бо ти боїшся шляху. Ти знову в степу і ось, далеко од шляху і обозу, кладеш свою дитину на пахучу траву, і як вовчиця рив нору для вовчат, так ти, не тямлячись, ривш могилу для своєї дитини. Спинись! Вона ж плаче! Та ти не чуєш, тобі здається, що десь у степу виють вовки. Ось яма вже готова, ти гарячково хапаєш свою дитину, кидаєш у яму. У тебе не стало духу засипати її землею. Ти, як божевільна, біжиш у степ. О, яке це велике добро було б тепер для тебе, коли б ти збожеволіла! Та ти, знеможена, падаєш на траву і незабаром, як після страшного сну, прокидаєшся, і прокидаєшся на лихо. Хоч і невразно, одначе ти все пригадала, та вже не здумаєш стати на ноги, — силкуєшся, силкуєшся — і все марно. Отак тебе застане і світ, і ранок. Отак тебе й полуденне сонце нектиме. Смерть наближається до тебе. Та смерть грішників люта. Вечір освіжає тебе, і ти, зібравши останню силу, лізеш по траві і, на лихо собі, вилазиш на шлях. Тебе, ледве живу, підняли чумаки, привезли в село, оддали на руки добрим людям, і ти помалу оживаєш. Видужуєш. І трохи не гола ідеш до корчми. Ти пригадала: коли тебе улани поїли вином, тобі було весело і ти про все забувала. Та хто тепер тобі, старчиси помарнілій, дасть вина? У корчмі ти найнялася до жида носити воду за чвертку горілки. Та ба! Горілка не допомгла, а ще лютіше нагадала тобі, що ти згубила з світу дитину! Розпалена уява показує тобі нескінченні страждання. «Що мені робити?» — несамовито гукаєш ти, а диявол шепче тобі на вухо: «Утонись!» Ти послухалася сатани і біжиш, може, до твоєї рідної Сули, щоб утопитися. Косарі перешкодили тобі. Ти розповіла їм про свій злочин. Тебе в сільську розправу, потім у тюрму, потім у рідне село твоє та, не знімаючи кайданів, і на кобилу *. А з кобили прямісінько в Сибір.

Могло статися й інакше. Ти могла б і подружитися з добрими уланами — і помандрувала б собі за їхніми ескадронами під усяку погоду, як ота єдинопородна Енесва мати², що в Котлярєвського:

Боса,

Задрипана, простоволоса...

І часто-густо бідна богиня Пафоса³ —

* К о б и л а — лава, на якій карали людей канчуками.

В шинелі сірій щеголяла,
Манішки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала і т. д.

Отак, може, й тобі довелось б коротати своє знеславлене, грішне, неприкаєне життя. Та тебе спас янгол прекрасний, тебе спас твій син, і твоє майбутнє, хоч і гірке воно й сумне, та не лиходійне і безрадісне.

У понеділок на проводах старий з старою поїхали на село поминати батьків, Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

— От що, Якиме, — сказала Марта, — запишемо й її батька та матір у свою граматку, та нехай отак укупі й поминують: вона ж бо у нас як дочка рідна.

— От і добре, запишемо.

Лукія, попрощавшись із старими, засунула зсередини двері, увійшла в хату, стала над колискою і довго дивилась на сонного Марка, а потім промовила:

— Господи милосердий, укріпи і спаси мене! Де я на всьому світі знайду таких людей, які б мене дочкою звали, батька мого й матір у свою граматку записали?

І вона нишком заплакала й стала молитися. В цей час прокинувся Марко і, простягаючи до неї з колиски рученята, пролепетав до неї: «Мамо!» Лукія, немов злякавшись, повернулася до нього, взяла його на руки й, цілуєчи крізь сльози, ледве вимовляла:

— Сину мій, сину! Моя ти дитино!

А Марко, немовби він розумів її, оповив пухкими рученятами її прекрасну шию і лепетав:

— Мамо! Мамо!

Отямившись, вона стала навколішки перед образами, перехрестилася, потім узяла Марка за рученьку, склала його рожеві пальчики й почала вчити його хреститися, кажучи крізь сльози:

— Молися, сину, молись, моя дитино, молися, янголе божий, за мене, за мене, грішницю, молися!

До обіду Лукія втішалася своїм сином у хаті, а по обіді закутала його й пішла в сад рясту рвати. Погулявши в саду й нарвавши рясту, вона верталася у хату. Вже взялась була за клямку, аж чує — хтось її кличе. Вона оглянулася і затремтіла: за воротами стояв її коханий. Вона хотіла схватитися в хату, та він знову покликав її.

— Та одчини ж ворота, мені не хочеться з коня злазити.

Лукія ніби несамохіль підійшла до воріт, та не одчинила їх.

— Чого ж ти стоїш? Або не одчиняй, вийди сюди, я тебе поцілую.

Лукія не вийшла.

— Та що ж це, правцем тебе поставило, чи що? Готова ти чи знов передумала?

— Передумала.

— Тьху ти, навісна! Годі дуріти, одягайся мерщій, за хутором тебе коні дожидають.

— Нехай собі дожидають.

— Та не драгуй же ти мене! Скажи, підеш чи ні?

— Ні.

— Проклята! Та я ж без тебе жити не можу!

— То й не живи!

— Не живи? Тварюка ти бездушна! Що ж, вішатися мені через тебе, чи що?

— Вішайся.

— Жартуєш ти, чи що? Скажи, останній раз тебе питаю, підеш чи ні?

— Ні, не піду.

— Дуринда ж ти, дуринда. А я тобі добра бажав, хотів тебе щасливою зробити!

Лукія сумно подивилась на нього. А він казав далі:

— Хотів у Ромнах повінчатися з тобою.

Лукія ще раз глянула, одвернулася й хотіла йти в хату.

— Стривай, одне слово!

Вона спинилася.

— Підійди ближче!

— Ну кажи, що там таке? — І вона підійшла до воріт.

— Ну скажи, дурненька, хіба тобі лучче мужичкою бути?

— Лучче!

— Та зрозумій ти мене! Адже ти будеш офіцершею!

— Не хочу я бути офіцершею. Я мати офіцерського сина — і цього з мене досить!

І вона знову одвернулась.

— Ось же тобі, уперта хохлячко! — І він ударив її нагайкою по голові, процідив: — Проклята! — і, повернувши коня, поскакав у поле. Лукія подивилась йому вслід, спустила дитину на землю і поволі пішла з нею до хати. Та в хату не могла увійти. Бліда й знеможена сіла на призьбі, випустила з рук Марочка й лице затулила руками. Довго вона отак сиділа, а Марочко сів коло ніг її і розкидав круг себе уже зів'ялий ряс.

Нарешті Лукія нишком промовила:

— Офіцерша... Бреше... За що ж він мене вдарив? Що йому заповідяла? Сина привела.

І вона гірко-прегірко заплакала. Марочко, дивлячись на

неї, і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала, потім підвелась і мовчки пішла в хату.

Старі увечері вернулися на хутір і, сміючись, розказували, як улани виходили з села і як одна вже важка дівчина пішла за возом знайомого їм мисливця.

— Як-бо її зовуть? — заговорила Марта. — Стривай... стривай... от же й забула... Ага, згадала — Одаркою!

Лукія затремтіла.

— Тільки з якогось іншого села, а не буртянська.

— А що ж це нашого знайомого не видно було між уланами?

— Еге ж, не видно було. Я навмисне його виглядала, так ні, не видно було.

— Мабуть, уперед поїхав.

— Мабуть.

Мирно й супокійно минали години, дні, місяці й роки на благодатному Якимовому хуторі. Якимові комори начинялися всяким добром, воли, корови та всяка інша худоба множилася й гладшала. Чумаки його щоліта божого верталися з дороги з великою лихвою, бджоли його по тричі на літо роїлися, так що самого тільки меду продавав він щороку карбованців на п'ятсот, коли не більше, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а то й за неї не одну сотнягу лупонув би. «Нехай,— каже,— добрі люди поживуть, спасибі скажуть!» Одне слово, до Якима на хутір звідусюди добро лилося, немов сама фортуна коловратна * поселилася на його хуторі — в образі Лукії і Марка. І то правду сказати, що з Лукії господиня була невсипуща й розпорядлива. «І бог його знає, де це вона всього так навчилася? — каже, було, стара Марта, дивлячись на її працю. — От тобі й московка! Бач, яка вона! Благодать божа, та й тільки. Мабуть, розумного батька дитина». Старим оставалось тільки дивитись на Лукію та молитися богу. Вони таки й не забували про бога. Марта щороку ходила до Києва поклонитися святим угодникам печерським, а Яким хоч і не ходив, зате дома протягом року молебствував: то криницю в саду посвятить, то пасіку, а то й так просто покличе отця Нила, щоб одправив молебень о здоров'ї і долгоденств'ї. А сам сидить собі на пасіці, рої знімає та псалтир читає.

Отак воно щасливо минали на хуторі дні, місяці й роки. А Маркові тим часом кінчався сьомий годочок. І що ж за дитина з нього виростала! Гарна, тиха, слухняна, дарма

* Фортуна коловратна — доля мінлива.

що всі її мало на руках не носили. А надто вже Лукія. Ото було в неділю, коли старі поїдуть у село до церкви, Лукія одягне його в жупанок, у червоні чобітки й сиву з кримських смушків шапочку, поставить його перед собою та й любиться ним, наче мальованим. А тим часом вона йому і знаки ніколи не давала, що вона його мати. Бог її знає, для чого вона це робила. Може, боялася старих, а може, й так собі.

Старі не раз казали, що час Марка до школи оддати, та все дожидали, поки йому вийде сім літ.

І ось йому вийшло сім літ. Це сталося якраз на зелених святках, у неділю. З церкви прямо на хутір привезли отця Нила, і отця диякона, і весь причет церковний. Одслуживши в саду молебень з водосвятієм, вернулися в ризах у хату, окропили свяченою водою оселю, сіни й комори, а тоді отець Нил узяв Марка за руку, поставив його навколішки перед святими образами, а сам, розгорнувши псалтир, перехрестився тричі, прочитав псалом «Боже, в поміч мою вонми». А тоді скинув ризи, сів за стіл і попросив у Якіма букваря. Марта дістала з скрині буквар (там вона його ховала, як принесла з Києва) і подала Якимові, а Яким уже отцеві Нилу.

— Приступи до мене, чадо моє,— сказав він Маркові. Марко підійшов.

— Кажі за мною! — І Марко боязливо повторював: «Аз, буки, віди» і т. д. Перечитавши азбуку, отець Нил згорнув букваря і сказав:

— Корінь науки гіркий, зате плоди її солодкі суть. На сьогодні досить, а надалі й вянше потрудимся. А тепер, оддавши боже богові, оддаймо й кесареве кесареві*.

Яким, як сам теж чоловік письменний, одразу збагнув, до чого це каже отець Нил із святого письма. Моргнув на Марту й на Лукію, а сам побіг у комору, сказавши:

— З позволення вашого, прошу, батюшко, садовіться за стіл.

За хвилину стіл було заставлено наїдками й напоями, всякими квасами фруктовими й наливками, а опріч того посеред столу Яким поставив мудро зроблене скляне барильце з вистоялкою. Отець Нил, прочитавши «Отче наш» і «Ядят убозії і наситяться», поблагословив ястіє і питіє сіє та й сів за стіл. Услід за ним, перехрестившись, посідали й усі інші, окрім Марти та Лукії, і мовчки почали воздавати кесарево кесареві.

* Оддаймо й кесарево кесареві — тут у розумінні: заїмімось мирськими справами.

По обіді отець Нил з усім причетом церковним вийшли в сад і посідали на траві під старою грушею коло криниці. Отець Нил отверз уста своя, в притчах глаголя. І чого він тільки не глаголав? І про Симеона Стовпника¹⁰, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. І ледве почав був «Отолсте серце їх», як прийшла Лукія з килимом, а Марта з скляним барильцем, тільки вже не з вистоялкою, а з слив'янкою. Отець Нил, побачивши їх, покликнув:

— Хваліте, отроці, господа. І господиню,— додав він, ласкаво усміхаючись до Марти.

Лукія тим часом розіслала килим, а Марта поставила на нього барильце з слив'янкою і, вклонившись, просила: «Батюшко, благословіть». Батюшка осінив барило хрестом і возгласив:

— Ізиді з тебе, душе, нечистий, і вселися в тебе сила Христова і яви чудеса мирові.

В цей час підійшов і Яким, держачи в руках на мальованому полумиску великі свіжі яблука.

Отець Нил, побачивши яблука, сказав:

— Благ муж щедря і дая. Тільки скажіть ви мені, бога ради, Якиме, яким способом ви їх зберігаєте?

— А от як покуштуєте, тоді й скажу,— одповів Яким, ставлячи яблука на килим.

— Добре, покуштуємо. Та де ж це наш новий школяр? Нехай би він нас хоч слив'янкою почастував,— мовив отець Нил, простягаючи руку до яблука.

Лукія миттю привела в сад і Марка.

— Ану лишень, новий школяре,— сказав Яким, сміючись,— почастуй батюшку слив'янкою, а вони тебе колись березовою кашею почастують.

— Корінь науки гіркий,— вельми до речі промовив отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку, і почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку отцеві дякону, той, приймаючи її, промовив:

— Не упивайтеся вином, у ньому-бо є блуд.

— Та блуд-таки, блуд,— процокотіла Марта,— а ви, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої слив'яночки.

Отець Єлисей випив.

Сиділи вони під грушею до самого вечора та все слухали отця Нила. А отець Нил договорився до того, що став вимовляти замість «пророк Давид» — «пророк Демид». А потім усе духовенство заспівало: «О всепетая мати», потім «Богом ізбранная мати діва отроковиця», а потім «О горе мні, грішнику сущу». Тут уже і Яким не втерпів, підтягнув-таки тихенько басом.

— Ех, якби це тимпани та оргáни * або хоч гусла доброгласні! — вигукнув отець Нил.— Отут би ми воскликнули господові. А чи не послати нам по гусла?

— Послати! Послати! — загукали всі в один голос.

— А послати, так і послати, — сказав Яким.— Лукіє, скажи Сидорові, нехай коней запрягає, я сам поїду. А тим часом, отче Ниле, прошу до господи. І ви, отче Єлисею, і ви, — сказав він, звертаючись до причетників.— Надворі і темно вже, і холодно.

І товариство рушило до хати, а що там було в хаті, бог його відає. Знаю тільки, що Яким по гусла не поїхав.

Ключальна неділя тяглася аж до вівторка. У вівторок, поспідавши, гості поїхали додому, а Яким з Мартою, виряджаючи їх, усе жалкували, що вони не осталися ще на годиночку, себто на два дні.

Другої неділі рано-вранці одягли Марка в найкращий його жупан, засунули йому за пазуху граматку, посадили його на воза і повезли в село, буцімто до церкви. Отак обдурили бідолаха Марка та й повезли його до школи.

Лукія хоч і не плакала, розлучаючись з сином, та все ж таки жаль їй було розлучатися з ним.

Сумно, неохоче розлучалася Лукія з своїм сином, з своєю єдиною втіхою, та вона не спиняла і не одмовляла, як ото стара Марта. Марта крізь сльози вчитувала Якимові:

— Ну скажи мені, де ти бачив, щоб з школи виходило щось добре? Отак вийде який-небудь п'яничка, а може, ще й злодій, крий боже; от тільки дитину зіпсують.

— Замокни ти, поки я не розсердився! — сказав Яким, надіваючи на Марка поверх жупанка нову світку.

— Ну куди ти його оце кутаєш?

— Куди? В дорогу! Адже ж він там зостанеться, так не возити ж за ним свиту.

Отак споряджали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивилась на все це і, слухаючи Мартині доводи, сливе годилася з нею. Та коли Яким, помолившись богу й виходячи з хати, сказав: «Наука — світ, а невчення — тьма», — то Лукія зовсім згодилася з ним, кажучи:

— Принаймні навчиться хоч богу молитися.

* Тимпани та оргáни — музичні інструменти, що згадуються в біблійі.

І, провівши їх за ворота, довго стояла вона й дивилася вслід возові, що віддалявся. А коли вже воза не видно було, вона перехрестила повітря в той бік, куди вони поїхали й, вертаючись у хату, сказала:

— Пошли тобі господи свою благодать святу.

Увечері Марта розказувала Лукії про Марка, що він, бідолаха, плакав, коли прощався з ними, і що він житиме в отця Нила, а до школи ходитиме тільки вчитись, і що вона навмисне заходила у школу, щоб подивитись, де він буде вчитись.

— Пустка! Ну зовсім пустка! — казала вона. — Аж страшно було самій заходити. А школярі такі жовті, бліді, неначе їх, сердешних, з хреста познімали. А під лавою все різки та різки, та ще ж такі колючі! Бог їх знає, де вони їх і беруть. Справдешня шипшина. А на стіні, коло самого образу, трійчатка, справдешня дротянка, та я думаю, що вона таки з дроту й сплетена. А дяк такий сердитий, аж страшно на нього дивитись! Я, правда, дала йому копу, щоб ото він не дуже силував Марка, хоч на перші дні. Треба буде ще чого-небудь послати йому, може, хоч полотна на штани та на сорочку, — а то замучить бідну дитину. Чи не понесла б ти йому, Лукіє, хоч і завтра, а то я боюся: убіє він, занівечить сердешного Марочка.

— Добре, — сказала Лукія, — я понесу, та й сама подивлюсь на ту школу.

— Подивись, подивись. Та ще от що: учини на завтра паляниці. Я думаю і зо дві паляниці послати Маркові, а то воно, бідне, хоч і обідає в попа, та який там у них обід. Мабуть, повсякчас голодне.

Другого дня Лукія пішла в село з паляницями та з сувоєм полотна. Вона не зайшла до отця Нила, а пішла просто в школу. Дяк був зовсім не сердитий, та й школа не скидалася на пустку. Хата як хата, тільки що школярі сидять та читають, хто як уміє. І Марко її між ними сидить і теж читав. Коли Лукія побачила, що й Марко читав, то мало не заплакала. «Як воно, бідне, скоро навчилося», — подумала вона і глянула під лаву — ніяких різок там немає. Глянула на образи — і коло образів не видно трійчатки. Оддавши дякові гостинця, на якого спромоглася, вона спитала, чи можна їй побачитися з таким і таким Марком.

— Чому ж не можна? Можна, можна! — сказав поважно дяк і, підійшовши до новобранця (як він називав Марка), сказав йому:

— Ти, Марку, сьогодні вчився добре, а тому останок дня можеш гуляти. Іди з миром додому.

Марко згорнув азбуку, поклав її за пазуху, устав з ослона, обернувся і, побачивши свою наймичку, заплакав. Лукія теж мало не заплакала. Вона взяла його за руку й, попрощавшись з дяком, пішла з школи. Вийшовши, втерла рукавом своїм сльози на очах у Марка, потім сама заплакала, і тихенько пішли вони до хати отця Нила.

Отакі гостинці приносила вона дякові й Маркові щотижня, а в неділю Марта само собою привозила дякові копу грошей, чи меду, чи шматок сала, чи ще чого-небудь.

Місяців за два Марко з божою поміччю подужав буквар аж до самого «Іже хочет спастися». За давнім звичаєм треба було кашу варити. Про це заздалегідь дали знати на хутір. Варячи кашу, Марта поклала в неї шість п'ятаків, а Лукія, як тільки Марта одвернулася, кинула в кашу гривеника.

Коли каша була готова, Лукія понесла її в село до отця Нила. А від отця Нила Марко повів її до школи в рушнику, що його вишила Лукія. Принісши кашу в клас, він поставив її долі, рушника підніс учителеві, а до каші просив товаришів. Товаришів, звісно, не довелося ждати, мерщій посідали вони круг горшка, а Марко взяв трійчатку, став над ними, і почалася веремія. Немилосердно бив усякого, хто впускав на долівку хоч крихту дорогої каші.

Коли хлопці поїли кашу, Марко трійчаткою погнав їх «до води», а потім вони заходилися бити громадєю горщок. Розбили його, і вчитель з нагоди урочистої сеї події розпустив їх усіх по домівках.

Після описаної церемонії Марка пущено було на батьківщищу, себто на хутір, щоб одпочив тижнів зо два після граматки. Та замість одпочинку зустрів він нову несподівану працю: Яким щодня заставляв його при Марті й при Лукії читати всю граматку, од палітурки до палітурки, і навіть «Іже хочет спастися».

— Та для чого ж ти заставляєш його читати те «Іже хочет спастися»? — питала Марта.— Він його не вчив, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина неписьменна, то й не лізла б не в своє діло,— казав звичайно Яким.— А ми знаємо, що робимо.

Під кінець другого тижня Марко готовий був тікати з батьківського дому до школи. В школі ждали його одноліт-

ки, товариші, а дома хто йому товариш? Правда, воно й у школі не тепло, та все ж краще, ніж дома.

Через два тижні Марка спорядили всяким їством і на додачу часословом *, якого принесла Марта того літа з Києва, та й вирядили до школи.

У великий піст, коли Яким і Марта говорили, Марко вже посеред церкви, на превелику втіху старим, читав велике повечеріе **. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голові й дав йому гривню мідяків на бублики, сказавши:

— Учися, вчися, Марку! Науку не носять за плечима.

А дома Марта розказувала Лукії чудеса про Марка. Вона говорила, що дяк просто дурень проти Марка, що Марко незабаром і самого отця Нила за пояс заткне. Хіба що тільки на гуслах не гратиме, та цього йому й не треба.

— Та що ж це він, так як же це він там читає? — питала звичайно Лукія.

— А так читає, що хоч би й самому дякові, так не сором. Та, мабуть, дяк і заставляє його читати таке, чого сам не втне. Так мені здається.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тижня, на якому збиралася говорити. Аж ось діждалась і нарешті почула, як Марко читав — і вже не тільки «Нескверную, неблазную», а й «Полунощницю», й навіть «Часи». Всім серцем раділа вона, коли, виходячи з церкви, чула такі балачки:

— Який гарний школяр! Як то він добре читає, наче та пташка щечече. Наділив же господь добрих людей такою дитиною.

Отаку похвалу чула Лукія щоразу, як люди виходили з церкви. Зате Марко мав неабияку мзду: він цілий тиждень усю школу годував бубликами.

Марко швидко посувався на ниві освіти, і на кінець другого року, на диво всім, а надто вчителів, він пройшов увесь псалтир, навіть з молитвами. А за читання кафізм *** у церкві знало й хвалило його все село. На що вже Денис Посяда, який нікого не хвалив, а й той, виходячи з церкви, скаже було:

— Нічого сказати, славний школяр. Прекрасно читає.

Довго міркували між собою отець Нил з Якимом, чи вчити Марка писати, чи так і кінчити на псалтирі. З домашніми Яким не розводився об цім предметі. Він знав напевно, що Марта перша стала б йому в опозицію, а тому розсуд-

* Часослов — церковна богослужбна книга.

** Велике повечеріє — церковна відправа.

*** Кафізма — частина псалтиря.

ливо мовчав. А добре розваживши вкупі з отцем Нилом, поклав учити Марка писати.

Мудрість книжна, можна сказати, далася нашому Маркові. Та й тростина скорописця* не одцуралася його. За півроку з чимось він осягнув усі тайни каліграфії. Було, так виведе букву ферт, що сам учитель тільки плечима здвигне, та й більш нічого. Та кого він найбільше тішив своєю тростиною скорописця, так це старого Якіма. Марко при всякій слушній нагоді писав йому послання, надписуючи на конверті: такої-то й такої губернії, такого-то й такого повіту, на благополучний хутір такий-то, жителеві Якимі Мироновому синові такому-то. Старий несказанно радів, одержавши такого листа від свого сина з школи.

— Ось воно що значить просвіщенний чоловік,— було, казав він Марті й Лукії, держачи в руках листа, якого він, звісно, не розумів, бо читав тільки друковане.— От я й не був на селі, а знаю, що там діється. А ви, баби! Ну скажіть, що ви знаєте? Отож-бо й воно! А я от знаю. Вчора отець Нил на гуслах грав «Ісусе мій прелюбезний», а матушка Якилина з іншими мирноносцями підтягали йому. Ось що.

— Ну, ти з свого листа такого набалакаєш, що й груші на вербі ростимуть,— казала звичайно Марта.

— Що ж, коли не віриш, то на ось прочитай.— І він їй подавав листа.

— Читай уже ти сам, а ми й так собі будемо.

І Яким, було, через п'яте на десяте по складах прочитає:

— «Любезні й дорогі мої родителі! Я, слава всевишньому, живий і здоровий, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш М. Г.».

— Оце й усе? — питала Марта.

— А тобі чого ще хочеться? — одповідав сміючись Яким.

— А як же там батюшка з матушкою? Ти ж казав, що в листі написано.

— А дауськи вам знати, цокотухи.— І Яким клав листа за образ.

Сміючись, пролітали літа над хутором. Марко все ріс і став він парубком, та ще яким парубком! Просто на диво! Сільські красуні, було, не налюбуються Марком Гирлом. Школу він покинув ось з якої okazji. Якось раз Марта, вернувшись з Києва, занедужала та, пролежавши сім тижнів,

* Тростина скорописця — в давнину перо з очерету, тут у значенні вміння добре й швидко писати.

і богу душу віддала. Довго плакав старий Яким і, плачучи, оселився, зрештою, на своїй пасіці. Треба було на втіху старому взяти в школи Марка. Лукія так і зробила. «Нехай собі,— думала вона,— чого не довчилася в школі, довчиться дома. А старому все-таки буде розвага. А то й він, бідолаха, з туги та з горя умре».

І в неділю, розплатившись з дяком та отцем Нилом, привезла вона Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши перед собою людину, що тільки й прив'язувала його до життя.

Поки не кинув школи Марко, старий Яким був схожий на Опанаса Івановича після того, як умерла Пульхерія Іванівна,¹¹ з тою хіба одміною, що в домі та й взагалі в господарстві не було помітно такої сумної пустки, як ото в господі Опанаса Івановича після смерті Пульхерії Іванівни. Бо в Якіма осталася Лукія.

Оце, було, сидить бідолаха старий на пасіці по кілька годин і голови не підводить, тільки часом зітхне й утре машинально сльозу, що скотилася йому на сиві вуса, знову зітхне та й знову заплаче. І отак сидів, аж поки Лукія не приходила кликати його обідати. Тоді мовчки вставав він і йшов за Лукією в хату. Вона заводила з ним мову про господарство і про чумаків, про бджоли і про яблука, та він одповідав тільки «еге ж» або «ні». Якось вона йому сказала:

— Ви б узiali хоч псалтиря та прочитали б за її грішну душу, і вам би легше стало.

Яким мовчки дістав з полиці псалтиря й пішов у сад (Марту поховали в саду між старими липами), спинився над могилою, розгорнув книгу, перехрестився й став читати «Блажен муж». Коли ж дочитався до «Слави» й почав читати «Со святими упокой», то не міг вимовити «рабу твою Марту». Зайшовся старий сльозами, і псалтир упав з його рук на могилу.

Отак-то час і самотина зв'язують простосердих людей одного з одним.

Благословенні і час, і самотина, простосерді люди.

Яким з кожним днем оживав більше й більше. Лукія годила йому й доглядала, немов малу дитину. А Марко, незважаючи на його юність (і, як каже Гоголь, юркість), не відходив од нього ні на хвилину. Він уже знав, що він не рідний його син, і в глибині молоді душі своєї почував усе те добро, яке зробили йому чужі добрі люди. Він іноді задумувався й питав себе: «Хто ж мій батько? І хто моя мати?» — та, звісно, відповіді не було.

Щосуботи з ранку до обіду читав він псалтиря над Мартиною могилою. А Яким, стоячи коло нього, молився й плакав і, плачучи, шептав, було:

— Хто ж би тепер за твою душу псалтиря прочитав, якби ми його не оддавали до школи? Читай, сину! Читай, моя дитино! Вона з того світу почує і спасибі тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить.— І старий знову облився сльозами.

А тим часом Маркові пішов уже двадцятий рік. Час було й вечорниці провідати та подивитися, що воно там діється. Діждавшись осені, він так і зробив і, вже вернувшись з перших вечорниць, став просити у Якіма благословення оженитися.

— От тобі й на! — сказав Яким, вислухавши його.— Я думав, що він усе ще школяр, а він уже он куди лізе! Рано, рано, сину! Ти перше погуляй, попарубкуй трохи, почумакуй, привези мені гостинця з Криму або з Дону. А то... ну сам ти скажи, яка за тебе, безусого, піде. Хіба що яка безсеревна! А от спитай Лукії,— я думаю, й вона скаже, що ще рано.

Спитали, й Лукія сказала, що рано.

Марко наш і носа похнюпив. А тим часом почувати став ходити в клуню. В хаті, бачте, стало йому душно.

— Знаю я, чого тобі душно! — казав усміхаючись старий Яким. А Лукія нічого не казала, тільки цілими ночами молилася богові, щоб він одвернув його від усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Якось по обіді, коли Яким одпочивав, Лукія покликкала Марка в другу хату й ласкаво спитала його:

— Скажи мені, Марку, щирю правду, кого ти покохав? З ким ти думаєш женитися?

Марко розписував їй свою красуню, як і всі закохані розписують. Що вона і така й така, гарна й прегарна, що кращої за неї і на всьому світі немає. Лукія замилувано слухала свого сина і під кінець сказала:

— Вірю, що кращої й на світі немає. А скажи ти мені: якого вона роду? Хто батько її і хто мати? Що вони за люди, і як вони з людьми живуть?

— Вона чесного й багатого роду!

— Багатства тобі не треба, ти й сам, слава богу, багатий. А скажи мені, чи ти кохавш її?

— Як свою душу! Як святого бога на небі!

— Я тобі вірю, Марку. Ти її кохавш, а коли кохавш, то ти їй лиха не заподієш. Дивись, Марку! Сохрани тебе ма-

тір господня, якщо ти її погубиш! Не буде тобі прощення ні од бога, ні од добрих людей!

— Як же я, скажи ти мені, погублю її, коли я її кохаю?

— Як погубиш?.. Дай господи, щоб ти й не знав, як ви нас губите і як ми самі себе губимо!

— Лукіє, ти давно в нас живеш. Скажи мені, чи ти не знаєш, хто моя мати?

Од цього несподіваного питання Лукія затремтіла й не могла й слова вимовити.

— Скажи мені! Скажи, ти ж, мабуть, знаєш!

Лукія ледве одповіла:

— Не знаю!

— Знаєш! Йй-богу, знаєш! Скажи мені, моя голубко, моя матінко! — І він схопив її за руки.

— Марта,— одповіла Лукія тихо.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта! Я знаю, що я байстрюк, підкидьок!

Лукія схопила його за руку:

— Мовчи! Хтось іде! — і швидко вийшла з хати.

«Вона, певно, знає»,— подумав Марко й вийшов слідом за нею.

Діждавшись весни, Яким доручив Лукії все своє господарство, а сам, як обітницю чинив, поїхав до Києва, взявши й Марка з собою.

Лукія не пропускала ні одної неділі, щоб не піти в село, і після служби божої неодмінно заходила до матушки, а по обіді довго балакала з нею на самоті. Вона все розпитувала попадю про свою майбутню невістку і довідалася, що вона чесного й хорошого роду і недоброї слави про неї немає. Нарешті через попадю вона й сама з нею познайомилася. І впевнилася, що й син, і попадає кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймиці всяких дорогих гостинців. А собі привезли, окрім синього сукна й китайки, Єфрема Сіріна¹² й «Житіє святих отець» за цілий рік.

Літніми днями й довгими осінніми вечорами Марко читав святі книги, а Яким слухав і оновляв свого духа. Він потроху отямився і вже часом був не від того, щоб послухати, як отець Нил грає на гуслах і як отець дякон співає «Всякому городу нрав і права»¹³ і таке інше. Тільки завжди примовляв:

— Ох, якби тепер була зо мною Марта! Дали б ми себе знати! — і після цього старий раз у раз задумувався, а часто й плакав, кажучи: — Сирота я сиротою! Так і в до-

мовину ляжу. Марко? Так що ж Марко! Звичайно, не чужий! Оженю його, неодмінно після покрови оженю, а літом нехай сходить у дорогу та привезе мені з Криму сиву шапку, таку сиву, як моя голова.

А Марко, прочитавши житіє якого-небудь святого, йшов у клуню ночувати, себто в село, до своєї коханої.

А Лукія, поклавши спати старого Якима, молилася до півночі богу, щоб одвернув од її сина усяке лихо.

Навесні, спорядивши нові вози, нові мережані ярма, притки, люшні й занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати на Дін по рибу.

— Іди ж, мій сину, — казав він, — та вези своїй молодій подарунки. Після покрови, дасть бог, ми вас і скруtimo.

І Марко, прикупивши лиха, вирушив на Дін по рибу.

А Лукія, взявши торбу на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб син її щасливо вернувся з дороги. Яким один остався на господі. Розпорядившись весняними роботами, він повиносив з погребя бджоли, розставив їх як слід у пасіці, взяв Єфрема Сіріна і на ціле літо оселився на пасіці.

А Лукія тим часом прийшла у Київ, стала в якоїсь міщанки на квартирі і, щоб не платити грошей за квартиру та за харчі, взялася їй носити воду для домашнього вжитку. Опівдні вона носила воду з Дніпра, а вранці і ввечері ходила по церквах святих та по печерах. Одговівшись і причастившись святих тайн, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеликий образок святого гробокопателя Марка, перстень великомучениці Варвари й шапочку Івана Многострадального. Поклавши все те в торбину та попрощавшись з своєю господинею, вона побралася додому. Тільки, не доходячи вже Прилук, якраз у Дубовому Гаю, занедужала на пропасницю. Якось допленталася вона до Ромен, а з Ромен мусила найняти підводу, бо вже несила було йти. А вона хотіла зайти в Густиню¹⁴, яку саме тоді оновляли. І не поталанило їй, горопашній.

Перелякався старий Яким, коли її побачив.

— Змарніла, постаріла, наче з хреста знята, — казав він. — Чи не послати нам по знахарку? — спитав Яким.

— Пошліть. Бо я страх нездужаю. — І Яким не послав, а сам поїхав у село та й привіз знахарку. Знахарка лікувала її місяць і другий, та не помогла...

За часів моєї найніжнішої молодості (мені було тоді тринадцять літ) я з покійним батьком чумакував. Ви-

іжджали ми з Гуляйполя. Я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що лежав у долині над Тікичем, а на степ, що за Тікичем. Дивився й думав (а що я тоді думав, те відає тільки один бог). От ми взяли соб, переїхали вбрід Тікич, піднялися на гору. Дивлюся — знову степ, степ широкий, безкрай, тільки ледве мріє вліворуч щось схоже на гайок. Я питаю батька, що то таке видно.

— Дев'ята рота, — відповідає він мені. Та для мене цього не досить. Я думаю:

«Що ж воно таке — Дев'ята рота?»

Степ. Усе степ.

Аж ось ми спинились ночувати в Дідовій балці.

Другого дня той же степ і ті ж дитячі думи.

— А ось і Єлисавет! ¹⁵ — сказав батько.

— Де? — спитав я.

— Он на горі циганські шатра біліють.

Над полудень приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня уже в самий Єлисавет.

Журно мені! Сумно мені згадувати тепер мою молодість, моє дитинство безтурботне! Журно тепер мені згадувати степи ті широкі, безкраї, які я тоді бачив і яких я уже ніколи не побачу.

Побувавши в Таганрозі та в Ростові, Марко з своїми чумаками виїхав у степ. І непоштовим шляхом прямували чумаки через Орель на Старі Санжари. В Санжарах перевезлись через Ворсклу та й справили бенкет на втіху добрим людям.

Купили чотири цебра горілки, найняли троїсту музику та й понесли горілку поперед музик. Кого стрінуть, чи то пана, чи мужика, все одно: «Стій, пий горілку!» Музика грає, а чумаки всі до одного танцюють.

З такою от учтою пройшов Марко через Санжари.

В Білодерківці повторилося те ж саме. А в Миргороді хоч і не було перевозу, а чумаки таки зробили своє.

«Хорол хоч і невелика річка, — казали вони, — а все ж таки треба свято одбути». І одбули свято. В Миргороді вони взяли вже не чотири цебра горілки, а цілу бочку, і все місто покотом поклали, а вже про музик та про танцюристів нема що й казати.

З Миргорода чумаки з божою поміччю вийшли на Ромодан та, попасши воли, потягли Ромоданом на Ромни.

Ідуть собі чумаченьки
Та, йдучи, співають.

Чому ж ти, Марку, та й не співаєш з товаришами своїми, з чумаками?

А ось чому я не співаю з товаришами своїми з чумаками:

Покинув я дома молоду дівчину. Що ж тепер сталося з нею? Везу я їй з Дону парчі, оксамиту, всього дорогого.

А вона ж то, моя молода, може, вже й вийшла за другого.

І чим ближче підходили вони до корчми, коло якої треба було звертати вправоруч, тим сумнішим ставав Марко.

«Що це мені ота наймичка не йде з думки?.. А може, вона скаже...» — міркував собі далі Марко.

Минули Лохвицю, прийшли й до корчми. Попрощався Марко з своїми товаришами чумаками, як слід подякував їм за науку та й повернув собі на хутір з своїми возами.

До хутора було вже недалеко, верстов, може, з п'ять, та все ж вони спинились на ночівлю в полі. Наймити ночують собі у полі коло волів та возів, а він подався до своєї коханої.

Серце моє! доля моя!
Моя Катерино!—

промовив він до неї, коли вона вийшла у вишник. Він багато казав їй таких речей, казав, бо не знав, що діється дома.

А дома діялося ось що.

Знахарка своїми ліками довела бідолашну Лукію до того, що Яким попросив отця Нила з причетом одслужити над нею маслосвятіє*.

Після цих духовних ліків Лукії стало краще. Вона почала хоч говорити. І перш за все вона спитала:

— Що, не прийшов ще?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко, — ледве прошепотіла вона.

Надвечір їй полегшало, і вона просила Якіма постелити постелю на полу. Коли перенесли її на піл, то вона показала знаком Якимові, щоб він сів коло неї. Яким сів. І вона йому нишком сказала:

— Я не діждусь його, умру. В мене є гроші, оддасте йому. Всі гроші, заслужені у вас, сховала я в коморі на горіщі, під солом'яним жолобом. Оддайте йому, я для нього їх ховала. А ще віддайте йому образок Марка святого, гробокопателя, що я принесла з Києва. А молодій його, як підуть вінчатися, оддайте перстень святої Варвари, а собі, мій тату, возьміть шапочку святого Івана.

* Маслосвятіє — церковна відправа над тяжкохворим.

Трохи помовчавши, вона сказала:

— Ох, мені стає важко. Я не діждусь його, умру. А він, мабуть, близько. Я його бачу.— І, знов помовчавши, спитала: — Ще далеко до світу?

— Треті півні тільки що проспівали,— одповів Яким.

— Дай-то мені, господи, до ранку дожити та хоч глянути на нього. Він ранком приїде.

І тої ночі, коли Лукія сповідалася Якимові, Марко цілував свою молоду, стоячи з нею під калиною, і казав їй солодкі, щирі, чарівливі парубоцькі речі. Потім замовкав і довго дивився на неї мовчки, тільки цілуючи її прекрасні карі очі.

Проспівали треті півні. Незабаром почало розвиднятися.

— До завтрього, моє серце єдине! — сказав Марко, цілуючи свою молоду.

— До завтрього, мій голубе сизий! — І вони розійшлися.

— Іде, іде,— шептала недужа, коли зійшло сонце.— О! чуєте, ворота рипнули.— Яким вийшов з хати й побачив Марка з чумаками, що якраз в'їжджали в двір.

— Іди швидше в хату! — сказав зраділий Яким Маркові.— Я тут і без тебе лад дам.

Марко ввійшов у хату. Недужа, побачивши його, здригнулась, підвелася й простягла до нього руки, мовлячи:

— Сину мій! Моя дитино! Іди, іди до мене!

Марко підійшов до неї.

— Сядь, сядь коло мене. Нагни мені свою голову.

Марко мовчки уволів її волю. Вона охопила його кучеряву голову своїми змарнілими руками й шептала йому на вухо:

— Прости! Прости мене! Я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернувся в хату, то побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги уже померлої наймички.

ПРИМІТКИ

НАЙМИЧКА

¹ *Ромодановський Григорій* — російський боярин-воєвода, один із начальників царського війська на Україні в другій половині XVII ст.

² *Дорошенко Петро* — гетьман Правобережної України (1665—1676).

³ *Орельські вали, або так звана лінія...* — південно-східний кордон Гетьманщини наприкінці XVIII ст.

⁴ *Ходаковський* — Зоріан Доленга-Ходаковський (справжнє ім'я Адам Черноцький, 1784—1825), польський демократичний діяч, етнограф, археолог і фольклорист.

⁵ *Марія Єгипетська* — одна з християнських святих, грішниця, що розкаялась.

⁶ *«Ісаїя, линуй»* — церковна пісня, що виконується під час вінчання.

⁷ *Сердешна Оксана* — героїня однойменної повісті відомого українського письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1778—1843).

⁸ *Енеєва мати* — Венера, в римській міфології богиня краси і кохання.

⁹ *Богиня Пафоса* — Венера, храм якої в давні часи був у місті Пафосі на острові Кіпр.

¹⁰ *Симеон Стовпник* — один з християнських святих, що мучив своє тіло довгим стоянням на кам'яному стовпі.

¹¹ *Опанас Іванович і Пульхерія Іванівна* — дійові особи твору Гоголя «Старосвітські поміщики».

¹² *Єфрем Сірін* — церковний письменник IV ст.

¹³ *«Всякому городу нрав і права»* — початок однієї з пісень українського поета і філософа Г. С. Сковороди (1722—1794).

¹⁴ *Густиня* — Густинський Троїцько-Прилуцький монастир, заснований 1600 р.

¹⁵ *Єлисавет* — Єлисаветград (тепер Кіровоград).

¹⁶ *25 лютого 1844, Переяслав.* — Насправді повість написано на засланні в Новопетровському укріпленнідесь у 1852—1853 рр.